

Ђорђе Перић

МАЈКА СВ. САВЕ, ГОСПОЉА АНА(СТАСИЈА), ПРЕМА ИСТОРИЈИ И ПРЕДАЊУ

О великој жупаници Ани Немањић, монахињи Анастасији, која је знаменита нарочито по томе што је била супруга Стефана (Симеона) Немање (1113/14-1199/1200), зачетника династије Немањића и мати не мање познатих њених синова, краља Стефана Првовенчаног (о. 1165 — 1223) и монаха Саве (Растка), Светог Саве (1174/5-1235/6), писало се у прошлости.¹ Као прва просвећена средњовековна жена у историји српског народа, она је заслужила да се осврнемо на њено присуство у српској историји и народном предању, служећи се посредним и непосредним наводима и закључцима историчара. Та биографија састављена из оскудних историјских података, народног предања и наших трагања за разноразним паралелама и позајмицама, откриће нам једну ретку фреску Аниног живота, са које су многи делови зубом времена неповратно уништени.

І. АНА

1. Порекло принцезе Ане²

И поред оскудних података о Немањиној жени Ани, који никако не могу послужити за једну потпуну њену биографију, историчаре је,

¹ М. Вукићевић: Ана жена Немањина и мајка светог Саве, Нова искра, 1903, 2, 29—43; М. Веселиновић: Српске калуђерице, Глас СКА, LXXX, 1909, 175, 179—181; А.: Преподобна монахиња Анастасија, Српска црква (календар), 1913, 56—58; М. Костић: Жене српских владалаца у средњем веку, Правда, XXIX, 10376, 1933; П. Димитријевић-Стошић: Велика жупанка Ана Ст. Немањић, Вардар (календар), XXIII, 1934, 120—126; М. Карановић: О мајци светог Саве, Вардар (календар), XXV, 1936, 116—123; М. Јанковић: Мајка светог Саве, Вардар (календар), XXV, 1936, 123—129; Ј. Радонић: Неколико светлих женских фигура из давне наше прошлости, Гласник СПЦ, 9, 1946, 142; Л. Павловић: Анастасија, Култови лица код Срба и Македонаца, Смедерево 1965, 188; Ј. Поповић: Спомен преподобне матере наше Анастасије српске, мајке Светог Саве, Житија светих (јуни), Београд 1975, 492; С. Мандић: Моленије рабе Божије монахиње Анастасије, Древник, Београд 1975, 48—64; Б. Михаиловић: Жупаница Ана — монахиња Анастасија, Православље, 1. II 1983; Р. Брадић: Где је умрла и сахрањена мајка Св. Саве, монахиња Св. Анастасија, Православље, 15. V 1983.

² „Име Ана, „милост“, „захвалност“, није као што би могло изгледати, скраћено име Анастасија („она која је васкрсла“). По својој симболици име Ана заиста пристаје владарки, а Анастасија монахињи, као што је то био случај са мир-

често пута и узгредно, занимало тајанствено порекло родоначелнице Немањића. Историчар Иларион Руварац је, на пример, једном приликом кратко забележио: „Стефан Немања, велики жупан и самодржавни господин свој Српској земљи и Диоклитији (Зети) и Далмацији (горњој) и Травунији (крај око Требиња), изродио је са супругом Аном, незнана рода, синове и кћери...”³ Тиме он није хтео рећи да је она била незнатна рода, већ историји непозната рода. Пратећи питање о Анином пореклу, може се закључити да су се током времена изродиле разне верзије о томе, тако да би се могло рећи да је сваки историчар имао своју. По историјским претпоставкама, дакле, укључујући и разна писана предања о њеном пореклу, Ана је била — Србијанка, Босанка, можда Францускиња или Гркиња, а у њој је наводно било још и мађарске и руске крви.

Да је Ана вероватно била Српкиња, тврдио је још историчар Панта Срећковић у својој „Историји српског народа”: „Из свега што се може навести о подружју Немањеном, може се рећи да је она била кћер краља дукљанског Ђорђа (Ђорђа Бодиновића)”.⁴ Историчар и етнограф, Милојко В. Веселиновић је у делу „Српске калуђерице” закључивао: „Сва је прилика да је она Српкиња из једне од ранијих српских владајућих породица, било из Зете, било из Хума или из Босне. То је најприближније веровању одакле је било могућно у оно доба старијој браћи Немањиној да ожене својега најмлађег брата, те му по женидби, као пунолетном, и одредили део владавине у источним крајевима око Топлице, Расине и Мораве...”⁵

Нарочито је јака хипотеза да је Ана пореклом Босанка. Али, ту има две варијанте: а) да је кћи босанског бана Борића и б) да је Босанка, али руског порекла. У том светлу, историчар Миленко Вукићевић пише: „Први је Рајић у својој „Историји”, поводећи се за Дубровчанима, Мавр Орбином и Лукаријем, (из)рекао да је Ана била кћи босанског бана Борића. По њему, узели су и други. Међутим, један од познатијих писаца (Синиша у Летопису Матице српске, књ. 151) вели такође да је Ана била кћи босанског бана Борића. Али, узима да су бан Борић и Борис, син Коломана I, краља угарског, једно лице, те би по томе Ана била кћи Бориса Коломановића, а унука краља угарског Коломана I. Али се јасно зна да је Борис Коломановић поги-

ским и монашким именима Немањине жене”, записао је С. Мандић (Чрте и резе, Београд 1981, 117). Име Анастасија је код нас понарођивано као напр. „Настасија, Наста”, али је и замењивано народним женским именом *Васкрсија*, очуваном у народу.

³ И. Руварац: Вукан, најстарији син Стефана Немање и Вукановићи, Годишњица НЧ, 10, 1880, 1.

⁴ П. С. Срећковић: Историја српског народа, књига друга: Време краљевства и царства (1159—1367), Београд 1888, 12.

⁵ М. Веселиновић, наведено дело, 180—181. Додајмо да је књижевница Милица Јанковић у свом, горе наведеном раду, запазила једну незваничну верзију о Анином пореклу: „Склони смо и да поверујемо Милошу Цветићу, који нам је у својој драми Немања (1887) са доста лепе маште и пуно топлине представио њену љупку, племениту особу и објавио да је Ана Немањина била кћи хумског и требињског кнеза Драгоша”

нуо 1154 године у борби са Куманима, а бан Борић помиње се у животу 1163 године . . .”⁶ Занимљиво је мишљење „хисторика” Синише тј. Симеона Богдановића о Анином пореклу, које је он скицирао овако: „ . . . Овај Борић био је таст Стевана Немањс! Како већ казах, оженио се Борић око г. 1131 у Цариграду са грчком принцезом из племена Комненина. Ова му је родила ћерку Ану, супругу Немањину . . . Борић, пријатељ и сродник самог цара Манојла, унук великог кнеза руског, принц-претендент круне мађарске, а при томе бан српскијех земаља Босне и Далмације — био је јамачно такав таст. Као пријатељ Манојлов и супруг Ане, ћерке грчке принцезе, добија он (тј. Немања) после Десе, Рашку, а као зет Борићев и муж његове наследнице, уједно и Босну . . .”⁷ По Синиши, дакле, Ана је имала у себи и руске, мађарске, односно грчке крви. Али, била је Босанка, као што веле историчари — и предања. Наиме, у књизи историчара Владимира Ђоровића „Свети Сава у народном предању”, саопштено је и једно предање, које је Ђоровићу уступио етнолог Тихомир Ђорђевић, са насловом „Мајка Светог Саве”: „У селу Винцу (икавски: Винац, ијек. Вијенац, ек. Венац), између Јајца и Варцар Вакуфа, прича се да су некад била два брата, Клепо и Борис. Кћи Борисова удала се за неког Немањића и родила је сина, кога је од радости звала Ратко. Тај Ратко прозвао се после Свети Сава. Светог Саву повукла је жеља да види место одакле му је била мајка. Пошао је у Винац колима. И данас се низ Просек и Виторог познају трагови од точкова његових кола.”⁸ Ђоровић је ово предање коментарисао овако: „У том предању нема, наравно, ничег историјског. Али, судећи по именима Клепо и Борис, чини се, да и овде има утицаја црквене легенде. Имена Клепо и Борис дошла су, по свој прилици, од код нас популарних руских светитеља Гљеба и Бориса. Име Радко, Ратко ушло је у народ одавно и зна се да Саву у младости тако зову и „Општи лист Патријаршије у Пећи” и „Троношки летопис”. Женидбене везе између чланова династије Немањине и босанских породица постојале су, али су увек босански владари узимали рашке принцезе.”⁹

Да је предање о Ани Босанки било живо у народу Босне, потврдио је и етнолог Босанске Крајине Милан Карановић: „То сам народно предање чуо више пута у планинској области Јању код Јајца (у Босанској Крајини) од старца Јове Пеће (коме је 85 год.). И Пећина прича казује да је Мајка Св. Саве рођена у Венцу (Винцу) и да је — сестра Краља Борића. Распитивао сам на разне начине и више пута, од кога је то чуо, да му није ко из књиге читао. Уверавао ме свагда да је то слушао још као дете код оваца, од „стољетних” стараца, који су носили браду, дугу косу и рашљасти штап, зван „Ђедовски штап” и који је сво село звало „Ђед” (дед).”¹⁰

⁶ М. Вукићевић, наведено дело, 39.

⁷ С. Богдановић-Синиша: Неколико ријечи о тасту Немањину бану Борићу, Летопис, МС, CLII/4, 1887, 45Е46

⁸ В. Ђоровић: Мајка Светог Саве, Свети Сава у народном предању, Београд, 1927. 199.

⁹ В. Ђоровић, исто, 251.

¹⁰ М. Карановић, наведени рад, 121.

Тако је остало неразјашњено у босанским предањима је ли Ана била кћи или сестра Бана (краља) Борића? Историчар Босне, Васо Глушац, је доцније писао: „Као први босански владар, спомиње се 1154 г. бан Борић, о коме се иначе не зна готово ништа. Интересантно је да Јован Рајић у својој „Историји“ (књ. II, стр. 327) спомиње да је Немања био ожењен Аном ћерком босанскога бана Стефана Борића. Према томе, Св. Сава био би син једне босанске принцезе . . .”¹¹ Враћајући се још једном Анином пореклу, В. Глушац тврди поново: „Споменуо сам како Јован Рајић пише да је Немањина жена Ана била сестра (!) босанскога бана Борића. Иако се то не да проверити, ипак је карактеристично да је то Рајић нашао негде забележено. Али се позитивно зна, да је сестра бана Кулина била удата за Немањина брата Мирослава, кнеза Хумскога . . .”¹² Тако је В. Глушац оставио дилему: да ли је Ана била кћи или сестра босанског бана Борића, али је вероватно да се и у његовој „погрешки“ огледао онај исказ прадедовски, из народног предања, по коме се веровало да је Ана била сестра бана Борића . . .

Сам Јован Рајић, „први српски историчар“, неколико пута, узгредно, поменуо је у својој „Историји“ и порекло будуће Немањине жене. Говорећи о рату, који су водили Немања и његова браћа за власт у Рашкој, он помиње: „У том рату помогао је Немањи босански бан Борић, чију кћер узео је био његов брат Мирослав. (Мавроурбин пише да се овом Босанком Немања оженио)“. Даље: „А сагласно пишу сви наши историчари, цароставник Бранковић и други, да се он (Немања) оженио Аном, кћери босанскога бана Борића, у Латина Борихија, с којом је родио три сина: Стефана, после њега, првовенчаног краља, Вука или Вукана, великога кнеза све зетске и захумске земље, и Растка који је у монаштву наречен био Сава . . .” Затим ће на још једном месту рећи: „ . . . Јер нигда не налазимо да се Немања I два пута женио, но само један пут и то Аном, кћери босанскога бана Стефана Борића . . .”¹³

Нарочито је занимљиво предање да је Ана пореклом Францускиња (неки веле: Норманка), као што бележи „Троношки родослов“, односно „Општи лист“. То карактеристично место је препричао и историчар Никола Радојчић, пропративши га коментарима: „Немања се слика вешто и с љубављу као лик правог, идеалног владара. Због тога се и не бори с браћом, како је збиља било, него одлази у свет — у Француску; тамо му да краљ своју кћер Ану за жену, како тврди и гроф Бранковић (Хронике II, 52). Док је Немања тамо боравио, дотле су му сва браћа страдала и „епирски цар“ Георгије узме све рашке пределе, све до Захумља. Тада сталежи („стати“) пошаљу два посланства, једно француском краљу, а друго Немањи, с молбом да се врати. Тако се он крену са Запада, водећи жену и два сина, Стефана

¹¹ В. Глушац: Бан Кулин и независност „Босанске цркве“, Српски КГ, LXI/5, 1940, 355.

¹² В. Глушац, исти рад, 361.

¹³ Ј. Рајић: Немањићи, Библиотека браће Јовановић, св. 103, Панчево б. г., 23, 29 и 49.

и Вукана, на које сећају, по тастовој жељи, два крина у грбу Немањића; то је из Бранковићевих хроника...”, закључује Радојчић.¹⁴

Ову епизоду помиње и Ј. Рајић у својој „Историји”, дајући јој упечатљив коментар: „Исто тако, назначавају наши писци у својим рукописима, да је овај Немања служио на двору француског краља Лудовика VI Дебелогa, за што му је краљ дао слободу, не само да се по латинском обичају у римској земљи назива комитом и графом, него му тај сан и подари, и даде му краљевски печат, који има кринов струк и цвет, који се и до данас виде у Немањићском печату. Прича ова, закључује Рајић, посве је простачка и нема никаква доказа. Штавише, ако погледамо и бројимо време владања Лудовикова са временом рођења Немањина, биће и крајње неоснована...”¹⁵

Најзад, било је запажања у прошлости, да је Ана грчка принцеза. Остављајући на страну то што грчки историчар М. Ласкарис у обимном делу „Византијске принцезе у средњовековној Србији” (Београд 1926) није ни поменуо Ану и њено грчко порекло, а било је ранијих помена и повода о томе, поменимо неке изворе у прилог тој тврдњи. У есеју М. Карановића о Ани, писаном 1936., наводи се: „Доментијан у „Животу светих српских просветитеља Симеона и Саве” вели за Мајку Св. Саве да је била велика кнегиња Ана, кћер цариградског императора Романа.”¹⁶ Карановић је то могао видети у сарајевском црквеном часопису „Братство”, где је објављено једно „Житије преподобног и богоносног оца нашег Саве I архиепископа српског”, по „издању руског Пантелејмонова манастира у Св. Гори” приредио за часопис С(теван) Д(имитријевић), прота. У том, руском житију пише: „Његова (Немањина) жена Ана, кћи грчког цара Романа, нимало се није разликовала по врлини од свог мужа, а у благословеном браку родили су многе синове и кћери које су упутили на исти пут спасења...”¹⁷ И нешто раније, прота Сава Петковић у својим „Напоменама” уз „Акатист Светоме Сави I архиепископу српскоме” пише за Немању: „Ожењен је био Аном, кћерком грчкога цара Романа, с којом је имао три сина:

¹⁴ Н. Радојчић: О Троношком родослову, Београд 1931, 15; Сравни: Гласник СУД, V, 1853, 27—28: „Нееман ... самже чрез море отплил во Францију, аки своим знатишим первим, от краља же честно пријат бист; и по неколико љет тамо своего пребиванија, ради честнаго јего обдержанија и мудрости и мужества, сам краљ дает јему дштер Ану во супружество; и бивши браку, живљаше во дворјех краља францускаго, своегоже уже теста. Братија же јего оставше беспечални от Неемана: отсудствујешчу уже јему неколико љет на брани вси умроша; и по смерти их, укрѣпивсја Георгиј, епирискиј цар, разорив всју Расију и всја предјсли даже до Захолмије. Тогда совјешчасја стати, послаша до краља францусзког посланика своја, јеже би им отпустил Неемана, такожде второје к нему; краљ же пријав посланики удоволствив, Неемана отпушчајет со дштерију своеју, јакоже подобајет, и со два сина их мала, иже ролишасја во дворје краљевском, именем Стефан и Волкан; ихже објави, рече к Нееману, зету своему: се укрил јеси от кринов мојих лер крина, но будут теби и сіемени твоему по тебје знаменије, крови мојеја, и сија два отрока, в печати твојеј от моих два крина; и тако потом јегда устроил и разширил Неемана царство, белаго опла положил, к немуже при ногам положил дарована два јему крина, в знаменије два сина.”

¹⁵ Ј. Рајић, наведено дело, 29.

¹⁶ М. Карановић, наведени рад, 122.

¹⁷ Житије преподобног и богоносног оца нашег Саве I, архиепископа српског, Братство, 1, 1935, 2—14.

Вукана (великога кнеза Зете, Требиња и Хума), Стефана (потоњег Провенчаног краља) и Растка (Св. Саву) и неколико кћери.”¹⁸ По Карановићу испада да је податак о Анином грчком пореклу цитирао из Доментијана, али из кога дела и како? Ради се, уствари, о податку који је ушао у „Житије свјатих сербских просветитељеј Симеона и Сави”, у штампано издање тог житија из године 1794. Житије је издао православни епископ пакрачки и славонски Кирило Живковић (о. 1730—1807), монах светогорски и хиландарски.¹⁹ Проучавајући ово издање житија, Н. Радојчић је закључио да оно није „списано Доментијаном”, како је писао епископ Живковић, а за њим Карановић, него да је то једна компилација, скраћена верзија „Житија Св. Саве” од старог српског књижевника Теодосија. О томе је Н. Радојчић записао: „... Што се тиче духа који веје кроз цело издање, морамо нагласити да је Кирило Живковић још више него ли Теодосије истицао српско име и важност великог просветног рада Св. Саве. Но, иначе су његове измене незанимљиве, колико за њега, толико и још више за читаоце којима је он своју књигу наменио. Он зна што нема код Теодосија: да је жена Немањина Ана кћи византијског цара Романа (стр. 3) и ми смо у згодној прилици да кажемо од куда он то зна? Тако се у оно доба приповедало у Хиландару, где је он често бивао, и ту је исту традицију забележио и Василије Глигоровић Барски (*Странствования ... по святымъ мѣстамъ Востока съ 1723 по 1747 г.*”, издање Ник. Барускова, III, стр. 228).”²⁰ Посреди је, дакле, податак о Анином пореклу који је с колена на колено усмено преношен од монаха српских и руских манастира у Светој Гори. Тај податак је у наше дане подржао и учени богослов др. Јустин Поповић у кратком „Спомену преподобне матере наше Анастасије српске, мајке светог Саве”, где је о њеном пореклу кратко додао: „Ана, кћи грчког цара Романа IV (1168—1171) и супруга великог српског жупана Стефана Немање ...”²¹

Из изнетих података, види се колико су различите хипотезе о пореклу Ане, „подружија” Стефана Немање. Њихово несагласје нас стога враћа на почетак, на коме је био још И. Руварац, када је о Ани изрекао ону реченицу, да је незнано њено порекло.

¹⁸ Акатист Светоме Сави I, архиепископу српскоме, превео и објаснио С. Петковић, Срем. Карловци 1928, 19.

¹⁹ (Теодосије): Житије свјатих сербских просвјетители Симеона и Сави, списано је Дометијаном, сокращеноже и очишчено К. Живковићем, Беч 1794. (два издања).

²⁰ Н. Радојчић: Прво издање Теодосијева Житија Св. Саве, Српски КГ, XXX/7, 1913, 530.

²¹ Ј. Поповић, наведено дело, 492. Исти податак, да је Ана кћи грчког цара Романа IV (1168—1171), Ј. Поповић је унео и у биографије Симеона и Саве у свом дванаестотомном издању Житија светих. Тако је под 14. јануаром донео Житије преподобног и богоносног оца нашег САВЕ, првог Архиепископа српског. Већ по самом наслову, који је исти са насловом поменуте руске биографије Св. Саве, објављене у Братству (1935), можемо закључити да је он податак о Ани преузео из руске биографије у Братству. Оно што овом податку одузима важност јесте погрешно датирање владавине цара Романа IV (Диогена). Он није владао како је написао Ј. Поповић, већ 1068—1071, сто година раније. (в. Г. Острогорски: Историја Византије, Београд 1970; Историја српског народа, I, Београд 1981, 690). Том констатацијом цела претпоставка губи веродостојност, па је зато јасно што се историчар Н. Радојчић није тим податком даље служио.

II. АНА И НЕМАЊА

2. Време удаје (1143?)

Удаја и почетак брачног живота у биографији принцезе Ане, представљали су важне догађаје, како за Ану, тако и за Немању, али ми данас не знамо где, када, како и под којим околностима су се они збили. Није нам познато, на пример, где су се Ана и Немања први пут упознали, како је дошло до удаје, односно женидбе, и у којим годинама су ступили у брак. На једном месту, у Доментијановим делима *Живот Светог Саве* и *Живот Светог Симеона*, у коме се описивало њихово монашење, биограф је употребио израз „саврсник“ („и не (за)остаде иза господина свога си саврсника ...“), из чега би се могао извести закључак да су Ана и Немања истих година, да су *врсници*. Међутим, како је запазио историчар Ђорђе Сп. Радојичић, Ђ. Даничић речи „саврсник“ даје значење „друг“, а не „вршњак“, како је ставио филолог Фрањо Миклошић.²² У оквиру брачног односа Ане и Стефана, „саврсник“ би можда значио „брачни друг“, који у истом моменту прима знамење крштења, венчања и монаштва, али се из тога не би могло изводити да су „саврсници“ Ана и Стефан били истих година.

Неки наши историчари, упркос томе што је Немања дошао на власт у средовечним годинама, склони су да верују да се он оженио врло рано. Те разне претпоставке и произвољна мишљења нису изнесена ни директно, ни плански, но углавном узгред и без већих доказа. Једно мишљење овде ипак треба подржати, јер је засновано на податку који нешто говори. Наиме, историчар Реља Новаковић је обратио пажњу на податак из старих српских летописа, Верковићевог и Остојићевог. То је заправо једна летописачка белешка, занимљива и званична и јасна:

„В л. 6551 ожени се Стефан Немања и бист самодржац всеи земли сербскои.“²³

„То што у вести стоји да се Немања оженио и постао самодржац све српске земље, коментарисао је Р. Новаковић, не треба да ствара забуну, јер је то само летописчева констатација, да је тај исти Немања, који се оженио 6551 год., постао, не тад но касније, самодржац све српске земље. Ако бисмо сад 6551 претворили у одговарајућу годину хришћанског календара, добили бисмо годину 1042/43. Ван сумње је да је 6551 неком грешком, што је иначе карактеристично за ова два летописа, настала место 6651, а то је онда она иста година коју смо добили додајући 30 година на вероватну годину Немањина рођења. Ми не можемо сигурно знати ни кад је, ни којом је згодом настао овај податак, али кад нам он овако упадљиво потврђује једну рачуницу до које смо дошли другим путем, онда можемо, мислим, да пове-

²² Ђ. Сп. Радојичић: *Књижевна збивања и стварања код Срба у Средњем веку и у турско доба*, Нови Сад 1967, 71.

²³ Р. Новаковић: *Кад се родио и кад је почео да влада Стеван Немања?*, *Историски гласник*, 3/4, 1958, 184. Сравни: Верковићев и Остојићев летопис, у: Љ. Стојановић: *Стари родослови и летописи*, Београд—Ср. Карловци 1927, с. 191.

рујемо да је неко, врло рано, забележио негде годину Немањине женидбе. Тешко је претпоставити да су оба податка, и 30 година и година венчања, измишљена на истом месту и да је једно исто лице измишљало цифре да би му се баш ови догађаји подударали...²⁴

Ако се Немања, према летописном податку, заиста оженио 6651 (тј. 1142/3) године, из њега произилази да се тада Ана и удала за њега. Да је то могла бити само Ана, изводимо и из казивања њеног сина Растка (Саве), који је записао за „блажену матер, госпођу своју и благородну“ да се удала за његовог оца, Стефана Немању, који, осим „жене своје (Ане), Богом данога првога венца, ... не би учесник другога брака.“²⁵ Дакле, једина жена му је била — Ана.

И даља закључивања могу се вршити само уз помоћ биографских података о Стевану Немањи. Наиме, Доментијан пише у таквом облику као да су га родитељи или браћа оженили: „Када је доспео до младићког реда и дотле да га сједине ка законитом браку, би му дан део његова отачаства, источна земља...“²⁶

Сматра се, дакле, да је Немања у 30. години, а то се односи на годину 1142/3., коју узима и непознати летописац, био други пут крштен, прешав у Православље, у храму св. Петра и Павла у Расу. Ако се те године и оженио, како испада по белешци летописца, то значи да се Немања исте године — крстио, оженио и завладао једним делом земље Рашке. Колико су то били значајни догађаји за Стевана Немању, толико и за његову жену Ану, јер се и она тада удала и постала господарица источног дела земље. Којих је она тада била година, тешко је данас и претпоставити...

3. Госпођа Ана, ктитор манастира у Топлици (пре 1166)

У периоду 1143—1166. прошле су две фазе Анине и Немањине владавине у источној земљи: прва, кнежевска — 1143—1158, друга жупанска — 1159—1166. Из тога периода, о Анином животу биографи су мало забележили. Најзначајнија је, свакако, њена активност у подизању манастира, заједно са својим „пудружијем“ Стефаном Немањом.

Говорећи о Немањиним (и Аниним) задужбинама, њихов син, Сава Немањић је записао: „Сам пак (Немања) сазида манастире: прво, у Топлици, светога оца Николе. И други онде, Свету Богородицу, у Топлици. Потом, опет сазида манастир Светога Ђорђа у Расу...“²⁷

²⁴ Р. Новаковић, исто, 185. И даље: „Пада још у очи да се по овом прорачуну Немањин повратак у Рашку поклапа са годинама када у Византији долази на власт цар Манојло. Није искључено да је промена на византијском престолу изазвала веће промене и у односима Рашке и Зете или барем у унутрашњем животу једне од њих, у овом случају Рашке. Ако је, дакле, истина да се Немања вратио у Рашку негде 6654, кад је имао 30 година, онда није немогуће да се те године (или тих година) и оженио, и вероватно у то време, можда баш и у вези са женидбом, добио на управу део државне територије. Тиме би, већ негде 30-тих година живота Немањина (1142/3) почела прва фаза у Немањиној политичкој каријери.

²⁵ Сава Немањић: Живот Стефана Немање, Београд 1980, 54.

²⁶ Доментијан: Живот Светог Симеона, Београд 1938, 224. Под „источном земљом“ подразумева се предео звани Топлица.

²⁷ Сава Немањић, наведено дело, 41.

Манастир Свете Богородице у Топлици везује се, по времену настанка, за манастир Светог Николе у Топлици, за који историчар уметности Владимир Р. Петковић сматра да је „сазидан 1168—1172”.²⁸ Према данашњим историчарима уметности, изгледа да су оба манастира подигнута око 1166 године: „Када су се у Котору освећивала три олтар у Светом Трипуну (1166), писао је историчар уметности Војислав Ј. Ђурић, жупан Стефан Немања довршавао је у Топлици цркву Светог Николе. Непосредно пре тога обновио је рановизантијски храм Свете Богородице. Задржао је његов триконхосни план, а прерадио поједине делове и доградио припрату и два ступца олтарске преграде. Немањине везе са царем омогућиле су додире са византијским духовним средиштима; први пут је један српски великодостојник прихватио цариградски образац цркве...”²⁹

У Животу Стефана Немање од краља Стефана Првовенчаног запазио је још М. Карановић место о подизању манастира у Топлици; казивање Стефана Немањића је нешто шире од Савиног: „Дошав, нимало не задоцнив (Немања), поче журно зидати у отачаству својем у Топлици, храм Пресвете Богородице, на ушћу реке по имену Косанице. И украсив га свима правима црквеним, установи у њему сабор чрнаца (тј. монахиња), са часним богољубивим подруж(и)јем својим, по имену Аном. И предаде јој храм Пресвете, да се стара о њему по свакоме делу и о црнцима (тј. калуђерицама) које установи у том манастиру светом. А она слушаше са сваком послушношћу и добродушношћу, чувајући храм Пресвете Богородице, предани јој овим њеним светим господином. Јер о овој речи Мудри (премудри Соломон): Часна жена у дому мужа својега више вреди од бисера и драгога камења” (Приче Соломонове, гл. 31, ст. 10). Земаљски мисле о бисеру и (драгом) камењу. Трошни су камен и бисери; а пророк мисли на онога који је пун добрих дела као бисер, и драгог камења. На то се и она угледа, творећи угодна дела пред Господом у дому мужа својега...”³⁰

О храму Пресвете Богородице у Топлици писао је и стари биограф Стевана Немање, Доментијан: „И живећи на истоку, у своме делу поче зидати манастир у име Пресвете Богородице. И извољенијем Божјим и поспешенијем Светог Духа и помоћу Пресвете Богородице, и бодрим подвигом преподобнога и пресветлим својим разумом, почевши у Господу Богу, би свршен манастир Пресвете Богородице. И снабде га довољно сваким божанственим потребама и свештеним сасудима, на похвалу Пресвете Богородице, и предаде га на покој и на спа-

²⁸ В. Р. Петковић: Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд 1950, 214.

²⁹ В. Ј. Ђурић: Преокрет у уметности Немањиног доба, Историја српског народа, Београд, 1981, књ. I, 274.

³⁰ М. Карановић, наведено дело, 117—118. Наводимо овај превод зато што су у њему места која се тичу „калуђерица” преведена управо са: „сабор црнаца”, „о црнцима”, а у загради је стављено да се ради „тј. о монахињама”, „калуђерицама”, што је важно због коментарисања истих места у раду Д. Н. Анастасијевића (в. напомену 32). У преводу Л. Мирковића (Списи Светог Саве и Стевана Првовенчаног, Београд 1939, 174) то место је преведено: „установи у њему чрначки (монашки) збор”, односно „и чрницама (монахињама)”. Другачије је то место превео и М. Вукићевић у наведеном раду: „завео у њему калуђерски ред” односно, „на тако и о калуђерицама које заведе у овом светом месту”.

сење чрнцима (монасима)...³¹ А потом је наставио да зида манастир Светог Николс, цркву „и пред црквом кула која се подизала у небесну висину.“ О манастиру Пресвете Богородице Топличке стари биографи не кажу више ништа. Остаје да саопштимо оно што је запазио историчар Драгутин Анастасијевић приликом археолошких ископавања порушене Анине цркве: „... Куршумлија и њена најближа околина, писао је Анастасијевић, била је за време наше старе државе... нека врста српске Св. Горе. Ми ту и данас видимо трагове читавог једног сплета од старих цркава и манастира, који мање одстоје један од другог, него ли по неке суседне обитељи светогорске. Тако, сем данашње варошке цркве куршумлиске, за коју се тамо вели да је сазидана на старом црквишту, сем Немањина Св. Николс, који је одмах до вароши и „Св. Петке“ (тј. Пресвете Богородице), од које се стиже у Куршумлију за неких двадесетак минута, постоје недалеко одатле темељи једне старе црквице под тако зв. „Мариним брегом“, а и темељи „св. Врача“ на једном вису у оближњем селу „Горње Микуљане“... Што се тиче саме Немањине Св. Богородице топличке, њена се судбина не да пратити ни у најкрупнијим потезима... Обично се мисли, да је Немања, бар према сведоцима Првовенчаног, засновао Св. Богородицу топличку као женски манастир (В. Марковић, Православно монаштво, с. 45, као и толики други пре њега). Мени се чини да је то у најмању руку сумњиво. Из Првовенчаног се не види да он баш то хоће да каже. У њега пише да је Немања образовао у Св. Богородици братство од црноризаца („чръньцьъ сборъ“), а не братство од женских црноризица („чръницаъ“) (SafaRik, Památky 3, 23. Марковић, горе нав. књ., стр. 51 погрешно је прочитао то место као „збор црница“). Истина, Првовенчани одмах затим прича, да је Немања тај тако засновани манастир предао својој жени Ани „јако пеци се имъ всакою дѣтелию и чръницами, ихъже оустави на мѣсть томъ светѣмъ“. Овде, дакле, сад наједанпут стоји, да се Ана, којој је манастир био предан, имала интересовати не само њиме („имъ“), „сваком делатношћу“, него интересовати се и некаквим калуђерицама („чръницами“) смештеним од Немање „у светом месту том!“ Али, не само у оним првим реченицама Првовенчаног, него и у Житију Св. Симеона од Доментијана, говори нам се о овом манастиру Немањину као о мушком, то јест да га је Немања предао црнорисцима: „на поклон и на съпасении чръньцемъ прѣдстъ и“. Према томе, изгледа или да је у париском рукопису Првовенчаног оно „чръницами“ нека писарска омашка место б падежа мушког рода „чръньци“ („црнорисцима“) или је можда вероватније нешто друго. А то је: да је Немања, сем Св. Богородице за калуђере, подигао „на том истом светом месту“ (што може значити: „негде близу“) и неко обиталиште за калуђерице. Оно се, можда, налазило, где је оно данашњс црквиште под „Мариним брегом“. Сличан случај имамо и мало доцније и то опет у Немањиној задужбини, у Студеници. Поред мушке Студенице, подигнута је, на другој страни реке, женска Придворица. (SafaRik, Památky 94, 5).“³²

³¹ Доментијан, наведено дело, Београд 1938, 226.

³² Д. Анастасијевић: Откопавање Немањине Св. Богородице код Куршумлије, Старице, I, 1922, 48—50.

После зидања манастира, наступила су за Немању, али и за Ану, тешка времена. „У оно време када је Немања подизао храм Богородице у Топлици (пре 1166), писао је историчар Миленко Вукићевић, и кад је о њему узела да се стара његова жена Ана, већ се почела јављати завист Немањине браће. Ускоро по овоме, настаје окивање и затварање Немање, па затим борба и силни напори око прикупљања земаља и стварања државе, која је за потомака Немањиних достигла врхунац. За све то време, кућа Немањина стајала је на жени његовој. Она је, не само била мајка и васпитачица деце њихове, но и снажна морална потпора мужу своме, која чини да се муж, срећан у дому и породици својој, може свакодневном снагом одати јавним и државним пословима.“³³

III. ВЕЛИКА ЖУПАНИЦА АНА, НЕМАЊА И ДЕЦА

4. Општи помен Немањине и Аanine деце (до 1174/5)

У Савином Животу Стефана Немање врло штуро се помињу и деца коју су родили Ана и Немања: „Овај блажени, господин наш Симеон, имађаше три сина...“ И Доментијан, у Житију Светог Симеона на два места помиње уопштено, да су Ана и Немања имали деце: „И роди синове и кћери и васпита их у свакој доброј вери и чистоти, и научи их свему страху Божјем и, по Давиду, превеликој смерности и премудрости“³⁴ Затим: „Преподобни отац наш, по подобију првога Израиља, имађаше синове и кћери...“³⁵ Тако уопштено казује и Теодосије: „Овај споменути муж (Немања)... узео, по закону, себи жену по имену Ану. А и ова није ни по чему заостајала у врлинама за мужем својим. Родише им се синови и кћери, које просветлише божанственим крштењем и научивши их светим књигама и врлинама, веселиху се у Господу...“³⁶ Даље се и у летописима и цароставницима помињу углавном мушка деца Анина и Немањина: „Родиста же г (три) сина: Стефана, првовенчаного краља и Влкана великаго кнеза васој земли Зети и Захлмској земли, и Растка, јегоже зело вазљубише паче васех...“³⁷ И док ће о мушкој деци, о ова поменута три сина, бити речи и доцније, о женској деци Аниној и Немањиној има сасвим мало помена. Податке о женској деци њиховој сакупио је на једном месту историчар Миодраг А. Пурковић и о томе записао: „Колико је Немања имао деце? То се нигде не каже. Зна се да је имао три сина. Такозвани „Новаковићев родослов“ помиње Немањину кћер Вук у. У „Троношком родослову“ помиње се Немањина кћи Дева, за коју се ту каже

³³ М. Вукићевић, наведени есеј.

³⁴ Доментијан, наведено дело, 238.

³⁵ Доментијан, исто дело, 242. По овоме би испало да је Немања са Аном имао „по подобију првога Израиља“, дванаесторо деце. Ако би то било тачно, онда сва деца нису дочекала старији узраст, већ су у детињству умирали.

³⁶ Теодосије: Житије Светог Саве, Београд 1984, 5.

³⁷ А. Вукомановић: Повјест от битија и от царствих васех родов, Гласник СУД, X, 1858, 257; Сравни: П. Ровински: Рукописни зборник Михаила Милорадовића, Летопис МС, 181, 1895, 54.

да је сахрањена десно од улаза у прву припрату у Студеници, лево од своје мајке. . . Можда је Немања имао још једну кћер, да их је, дакле, било три. На родословном стаблу Немањића, живописаном око 1330. у припрати цркве Пећке патријаршије, насликана је поред Немањиног сина Вукана једна женска фигура и обележена је као *Ефимија*. То би могла да буде Немањина кћи, као што се у науци већ помишљало. Ако би ово било тачно, онда се ова трећа Немањина кћи није удавала. То се види по томе што су на Лозама Немањића у Грачаници, Пећи и Дечанима сликане само оне принцезе које се нису удавале, које су остале до краја живота Немањићеве. . . Женска фигура на Лози Немањића у Пећи насликана је на десној ивици фреске у првом реду, на месту где је у истом реду, на левој ивици, приказана Немањина жена Ана. Примањем уверења да је ово Немањина кћи, тешко можемо да објаснимо зашто ова Немањина кћи није насликана на лози Немањића у Грачаници, рађеној 1315, ни на великој композицији родословног стабла Немањића, у Дечанима, сликаном између априла 1346 и априла 1347. Ако би се нашле потврде да се ова кћи замонашила, могло би се с више поверења прихватити податак „Троношког родослова“ како је једна Немањина кћи сахрањена уз мајку у припрати цркве у Студеници. Шта је природније него да мајка и кћи, обе монахиње, имају вечно одмориште једна поред друге.”³⁸

Дајући ове податке, Пурковић је упутио и на изворе који говоре: 1) да је „једна, данас по имену непозната кћи Стевана Немање била удата за Манојла Комнина, брата епирског деспота Михаила Анђела Комнина“, и 2) „да је једна Немањина кћи, чије име исто тако не знамо, била удата за Тиха, с којим је родила доцнијег бугарског цара Константина Тиха (1258—1277). . .”³⁹ О обема има тако мало података да је о њима тешко даље говорити, посебно стога што се макар и претпостављене године њиховог рођења и удаје никако не поклапају са општим поретком рађања деце у Аниној и Немањиној породици.

О томе како је Ана посебно и заједно са Немањом васпитавала своју мушку, а нарочито женску децу, какав је њен удео био у телесном одгоју и духовном васпитавању и образовању, може само да се претпоставља. Закључак се обично изводи на основу велике културе писања и стварања класичних дела, које су оставили потомству њени синови Стефан Првовенчани и монах Сава, иако директни подаци о томе нису сачувани, макар да су и постојали. О Ани смо уловили само једну реченицу из српског цароставника, која накратко осветљава једну врсту њене наклоности, коју се сетио да запише неки захвални монах:

„ . . . И њему (тј. Немањи) супружница Ана, подобна јему сваких добродјетељ, свештеники, иноки и страније всегда милујуште. . .”⁴⁰

Већ самим тим што је водила бригу о једном манастиру и монасима (монахињама) у њему, Ана је, вероватно, поседовала, поред основне писмености, знање и склоност ка обичајима Православља, у ко-

³⁸ М. А. Пурковић: Принцезе из куће Немањића, Виндзор 1956, 11—12.

³⁹ М. А. Пурковић, наведено дело, 12—15.

⁴⁰ Вукомановић: наведени рад, 257; Сравни: Н. Дучић: Хронограф Житомишљинки, Гласник СУД. XXXII, 1871, 248.

ме је и васпитавала своју децу. Радо је у свом дому дочекивала госте, нарочито странствујуће свештенике и иноке из далеких манастира. То интересовање за духовнике православних манастира лако се може схватити и повезати са истом цртом у карактеру њеног најмлађег сина, Растка, који је, наследивши ту мајчину склоност ка гостопримству свештених лица, под њиховим учењем и утиском онога што су они проповедали и отишао у Свету Гору.

IV. АНА, НЕМАЊА И РАСТКО (МОНАХ САВА)

5. Како се родио Св. Сава? (1174/5)

Од све деце Анине и Немањине најнеобичније је рођен Растко, Свети Сава. О томе како је мати Ана родила најмлађег сина Растка постоје две врсте казивања: историјско (књижевноисторијско) и — усмено предање.

А) Рођење по историји (писаном казивању)

Сиромашни историјски (или књижевноисторијски) извори сведени су само на писана казивања двојице старих српских књижевника и историографа уједно, којима историчари често прибегавају, и то: ученог богослова Доментијана (+ после 1264) и песника Теодосија (+ после 1348). Ближи времену и догађајима који повезују заједно биографије Ане, Растка и Немање, био је Доментијан. Његово казивање користио је и његов ученик Теодосије, али је штошта додавао или одбацивао, па тако морамо навести оба казивања:

Д о м е н т и ј а н :

Када је благоверни и благочастиви и Богом изабрани и Богом подигнути и самодржавни господин Стефан, великославни и велеродни и превелики жупан Немања, самодржавно царевао свом српском и поморском земљом, и Диоклитијом и Далмацијом и Травунијом, са Богом дарованом му супругом, богочастивом Аном, живећи у царству своме, по закону Господњем, — и родише синове и кћери. И потом (Немања и Ана) добро снабдевши чистоту на старост своју, и савећавши богومисаони савет, помоливши се Господу Богу сведржитељу, говорећи:

„Господе, дај нам да родимо чедо, по вољи Твога милосрђа и по Твојем божанственом самотрењу, да безбројном силом Твојом испуни своје отачаство, богољубним Твојим доброверијем, коме ми, слуге Твоје, по заповести Твога Божанства и Твојих светих апостола, положисмо почетак, надајући се примити Твоју божанствену награду. И ако сатвориш милост са слугама твојима, да се више приближимо у сједињење ове телесне љубави, но да останемо извршујући светињу у страху Твојем, све дане живота нашега.”

И предобри Бог, који од искони слуша оне који га љубе и који твори вољу онима који га се боје, који је послушао Аврама и Сару и

који им је додао на старост Исака по обећању, такође послуша и Захарију и Јелисавету, да им да Крститеља Јована, богосветли зрак, који проповеда истинито Сунце света, Христа Бога нашега. Потом и Јоаким и Ана, по обећању, родише хранитељку живота нашега, пречисту Матер Христа Бога нашега... на крају година, послуша чисту молитву и ових праведника (тј. Немање и Ане) и даде као напред реченим праведницима.

И потом заче богољубива Ана у својој утроби и роди, по Божјој вољи сина, у коме родитељи његови примивши богосветлу радост, благодареше Добротвора свога, који не превиде молења њихова. И од зачећа његова више се не састадоше у ложницу своју, но као што се обећаше Богу у том остадоше до краја живота свога.

А Богом дарованог сина, кртивши у име Оца и Сина и Светога Духа, нарекоше му име Растко, који ће ваистину веома узрасти божанственим добрим делима и то не само он, него ће и своје отацтво привести на велику побожност и довршити недовршено од својих родитеља, што је за побожност њихову, који су у његову рођењу ваистину примили извештење од Светога Духа, да им би дарован од Бога као — дар Божји.”⁴¹

Теоносије:

Овај беше син великог жупана Немање, владара српског, који самодржавно владаше свим српским земљама што се зову: Диоклиција, Далмација, Травунија, на истоку се Илирији приближавајући, а на западу на Римску област наслоњени. Тај споменути муж, благочастив и богобојазнив, ништељубив, храброшћу и војном вештином сјајан као нико други, и свима добрима на земљи у срећи веома изобилан, а уз то врлином, незлобивошћу и правдом, милошћу и кротошћу украшен — узе, по закону, себи жену по имену Ану. А и ова није ни по чему заостајала у врлинама за мужем својим. Родише им се синови и кћери, које просветлише божанственим крштењем, и научивши их светим књигама и врлинама васељаху се у Господу.

Пошто је прошло много времена откако је престала да рађа поменута благочастива Ана, јер је Бог закључа као у старини Лију Јаковљеву, да она која је пре рађала не роди више на време, због чега ју је врешао и корео муж њен, обоје у скрби и жалости због овога, јер им је душа веома жудела да добију још једно чедо, ноћу ставши на молитву свемогућем Богу, за се, са сузама говораху:

„Владико Господе Боже Сведржитељу, који си негда послушао Аврама и Сару и остале праведнике, који су молили за чедо, услиши данас и нас, грешне слуге своје што ти се моле. Дај нам, по твојој доброты, да добијемо још једно мушко чедо, које ће бити утеха души нашој и тобом наследник наше државе и жезал старости наше, на кога ћемо положити руке и починути. И дајемо ти заједничке обете: од зачећа детета, од природне законите љубави и од постеље, одлучићемо се, и свако за себе у чистоти тела све до краја живота сачуваћемо се.”

⁴¹ Доментијан. Живот Светог Саве, Београд 1938, 27—28.

А Господ, који је близу оних што га признавају ваистину, и слуша њихову молитву, послуша и њихова молења као и осталих праведника. И ово је био почетак неисказаних Божјих судова, да као после животом, тако најпре у рођењу буде чудесно дете, јер то није ни било само дело људске природе, него и заповест пресилнога Бога, који побеђује закон природе како хоће. И плод молитве, по природи се родивши, од Бога дан, Богу се и намени, што и би.

Када је затруднела супружница⁴² и када се приближише дани, роди мушко чедо, по прошењу молитвеном. Обрадоваше се душом веома и прославише Бога, који није презрео молења њихова. После мало времена, породеше га водом и Духом, просветливши га божјаственим крштењем и дадоше му име Растко, и у Господу веома добро Богу узрасте.⁴³

Анализом рођења Св. Саве, по историјском, писаном казивању биографа Доментијана и Теодосија, изложених у Житију Светог Саве, мало се њих бавило. Исказани у таквом облику, да се у њима тешко може јасно издвојити оно што одговара историјској истини рођења Св. Саве, у тим сведочењима има и мотива који су дати у облику усмене повести, по предању, па су тако ближе легенди, него што се то може у први мах и претпоставити. Један од првих који се осврнуо на Доментијанов опис рођења Св. Саве био је књижевни историчар Павле Поповић. Он је, без улажења у дубља испитивања, приметио: „... Има и других црта које су легендарне, иако у мањој мери, и које су ушле по хагиографском шаблону као општи моменти у животу једног свеца. На пример: Немања и Ана моле Бога да им се роди син, и Сава се роди тек услед те молитве; то је случај познат из легенде о Св. Алексију Божјем човеку...“⁴⁴ Па иако даље није поредио место рођења Св. Саве исказано Доментијаном са Животом Алексија Божјег човека, хагиографијом која је вероватно била позната у Доментијаново време, време XIII века, ипак се сличности намећу саме по себи. Одиста, у Животу Алексија Божјег човека наилазимо на слично место.⁴⁵

У наведеном фрагменту из Живота Алексија Божјег човека запажамо две сличне црте паралелне по могућности утицаја на одговарајућа места из Житија Светог Саве од Доментијана, али и од — Теодосија.⁴⁶ ⁴⁷ Додајмо, да се слична реченица, која се поклапа са наведе-

⁴² У преводу М. Башића (Живот Светог Саве од Теодосија монаха, Старе српске биографије, Београд 1930, 87) место „супружница“ стоји „синклитика“, реч узета из хагиографске литературе (тј. благородна жена, подружис. Ст. Немање, Ана).

⁴³ Теодосије: Житије Светог Саве, Београд 1984, 5—6.

⁴⁴ П. Поповић: Доментијан, Прилози за КЈИФ, XXV, 3/4, 1959, 219.

⁴⁵ Живот Алексија Божјег човека, у: Д. Павловић, Р. Маринковић: Из наше књижевности феудалног доба, Сарајево 1959, 194—195; Сравни: Житије преподобног оца нашег Алексија, човека Божја, у: Житија светих, за март, Београд 1973, 345. Свети Алексије се представио 17. марта 411. године после Христа.

⁴⁶ Место из Старог завета, Прва књига Самуилова, глава 1, ст. 11: „И завјетова се (Ана) говорећи: Господе над војскама! Ако погледаш на муку слушкиње своје, и опоменеш ме се, и не заборавиш слушкиње своје, него даш слушкињи својој мушко чедо...“, садржајно одговара уводном делу Анине и Немањине молитве, по Теодосију, у коме они, „грешне слуге“ моле за још „једно мушко чедо“.

⁴⁷ Теодосије, наведено дело, 6.

ном молитвом Ане и Немање, може наћи и у Житију преподобне матере наше Ефросиније у којој Ефросинијин отац Пафнутије, не нашав своју јединицу овако нариче:

„Она ми беше — продужење рода мога,
Она ми беше — жезал старости моје,
Она ми беше — утеха у жалостима мојим.”⁴⁸

Ове сличности не налазе се у Аниној и Немањиној молитви код Доментијана, но само код Теодосија. А то значи да је Теодосије ту молитву стилизовао, инспирисан читањем поменутих житија, па их приписао и Ани и Немањи.

Међутим, другу црту, одрицање Јефимијана од даље брачне љубави са својом женом, ми наилазимо у Житију светог Саве и код Доментијана и код Теодосија, углађену и пренесену на Ану и Немању. Та се црта опажа најпре код Доментијана, а потом и код Теодосија. Али, та црта сличности Немањиног одрицања од телесне љубави са Аном, са одрицањем Јефимијана и његове жене Аглаисе, другачије је природе. Одрицање Немањино Доментијан је могао одиста наћи у једном извору, у Животу Светог Симеона од Немањиног сина Стефана Првовенчаног, где постоји Немањин монолог: „По апостолу Павлу говорим: Да сте ви који имате жене као и они који немају, чувајући се у чистоти и у заповедима Господњим (I Кор., гл. 7, ст. 29). Зато Ти и ја, грешни, вели да је рекао Немања, дајем као јемцу (јемство) мога тврдога заступства и чуварицу, препречисту и нескверну Матер Твоју, ради Твога светог имена, Господе, одлучујем се од спрега са женом својом и предлажем Тебе, Владико мој, Исусе Христе, као вођа и чувара старости моје... Још ћу сазидати и храм пречисте и непорочне Матере Твоје Добротворке и ту ћу ти испунити обете моје, које изрекоше усне моје.”⁴⁹ А то је било, како бележи Стефан Првовенчани онда када Немања „поче зидати храм Пресвете код Ибра, на реци званој Студеници” (дакле, 1186). Ту би се могао назрети трунак историјске истине, да се Немања одрекао „од спрега са женом својом”, али не приликом рођења Растковог (1174/5), већ приликом градње Студенице (1186).

Међутим, у историјским сведочењима о рођењу Св. Саве, од Доментијана, а нарочито од Теодосија, могу се срести још и неке друге сличне књишке позајмице из хагиографија грчких онога времена, и ми ћемо навести само још неке, уколико се тичу Ане, Немање и Растковог рођења.

⁴⁸ Житије преподобне матере наше Ефросиније, у: Житија светих, за септембар, Београд 1976, 48. Преподобна Ефросинија подвизавала се половином V века. Чак и уопштене реченице у Теодосија: „А Господ, који је близу свима који га у истину призивају, и који њихову молбу слуша, послуша и њихове молбе као и осталих праведника”, није далеко од сличности са реченицом наведеног житија: „И преблаги Господ који прима молитве оних који му се усрдно моле и призивају га истински, услиши игуманове молитве и благослови Пафнутија, те његова супруга роди кћер, дивно женско дете.”

⁴⁹ Стефан Првовенчани: Живот Св. Симеона, Београд 1939, 185.

Например, црту у к о р а в а њ а због бездетности, изнесена у Житију Светог Саве од Теодосија („због чега ју је корео и вређао муж њен. . .“), као и помен бездетних родитеља које је Бог услишио и који су молитвом добили дете, а која се црта налази код Доментијана описана, налазимо у Житију преподобног оца нашег Данила Столпника. Ту се описује како Данило потиче „од хришћанских родитеља, Илије и Марте. Мајка његова беше нероткиња и због тога доживљаваше многе не пријатности и прекоре, како од мужа, тако и од сродника и сродница. И она једном, у поноћи (в. код Теодосија: ноћу ставши на молитву) препуна туге у срцу изађе тихо из куће и пруживши руке к небу, помоли се са много суза (в. Теодосије: са сузама), говорећи: „Господе царе, Ти си испочетка створио мужа и жену и рекао им: рађајте се и множите се (I Мојс. 1, 28), Ти си у старости даровао Сари Исака (I Мојс. 21, 1—3), Ани Самуила (I Цар. 1, 20), Јелисавети Јована (Лк. 2. 60), Ти се смилуј и на мене која сам у сличној невољи и самилосно погледавши на мене разреши бездетност моју, скини срамоту с мене и дај плод бесплодној утроби, да даровано ми Тобом принесем на дар Теби, као некада Ана Самуила.“ Помоливши се тако срцем скрушеним и духом смиренним, Марта се врати кући својој. . . После тога Марта затрудне и роди сина. . .”⁵⁰

И док Доментијан помиње „Богом дарованог сина” Растка, који његовим родитељима „би дарован од Бога као дар Божји”, тако и Теодосије истиче да Растко беше „плод молитве, по природи се родивши, од Бога дан, Богу се намени. Да су се „мушка чеда” и з м о љ ђ а л а од Бога молитвом, то је такође позната црта хагиографске литературе, али — која је као веровање била позната и примењивана у друштву онога времена. Поред примера „молитве за чедо” описаних у Библији (Аврам и Сара, Ана Самуилова, Захарија и Јелисавета), који су, како се веровало, молитвом добили своју децу, и у хагиографској литератури не мали је број таквих примера. Само у поменутом Житију Данила Столпника помиње се више таквих примера, од којих наведимо још један: „Грчки цар Лав Велики (457—474), који није имао, а желео је имати сина-наследника, моли преподобног Данила да му измоли од Бога остварење ове жеље. Преподобни, будући и сам син молитве, јер се роди на молитве своје мајке, молитвама својим даваше и другима милост Божју, да имају деце. Стога, и овога пута, помоливши се Богу, он предсказа цару да ће му се идуће године родити син. Ово се предсказање стварно и зби.”⁵¹

И Растко се родио као „син молитве”. Мислимо да је већ у време Растковог рођења било присутно православно веровање о рођењу детета молитвом и да је оно полако силазило у наше народне слојеве. Трагови тога веровања огледају се као што је познато и у имену мушке деце у српског народа — Б о г д а н = „Богом дан”, „од Бога испро-

⁵⁰ Житије преподобног оца нашег Данила Столпника, у: Житија светих, за децембар, Београд 1977, 307. Преподобни Данило Столпник престао се 11. децембра 489/490. Свете мошти његове почивале су у Цариграду 1200. године, у време монашког живота Св. Саве.

⁵¹ Исто житије, 316.

шен)), или пак дослован превод са грчког — Теодор = Божи-дар."

Најзад, поменимо и два поређења, Доментијаново и Теодосијево у погледу Аанине бесплодности. Док ће Доментијан Аанино нераћање повезати са библијским примерима, Аврамом и Саром, Захаријом и Јелисаветом и Јоакимом и Аном, Теодосије као да није пристао на то; он помиње библијски пример Лије Јаковљеве. И као да је његов пример ближи примеру Ане Немањине. Док лица из Доментијановог навода нису уопште имали деце, па су у старости добили једно, првенче-измољено од Бога, дотле је код Ане случај који је био и код Лије: Ана је рађала као и Лија, па је престала рађати „и Бог је закључао, да она која је пре рађала не роди више на време“.

Овим прегледом неких општих библијских мотива, значајних колико за рођење Св. Саве толико и за чудесно порођење Аанино, завршавамо одељак посвећен књижевно-историјским казивањима.

Б) Рођење по усменом предању

О рођењу Св. Саве или још боље о порођењу Аанином постојала је и једна легенда у српском народу. Да је она живела дуго времена и сачувала се до наших дана, сведоче и њене четири записане варијанте. Прва по реду је легенда *Краљица Ана Неманићка и право прве ноћи*, коју је, са поднасловом „овако се прича у студеничком срезу“, забележио и објавио историчар Живко Романовић.⁵² Иако је Романовић ову легенду мало дотерао, она је ипак најбоље забележена од осталих варијаната.

Краљица Ана Неманићка и право прве ноћи

Охрабрен својим успесима, Немања, први српски жупан, намисли по обичајима средњовековним, да увведе — *право прве ноћи*. Није га на то гонила страсност његова, ни каква ташта жеља, но једна сасвим обична ствар. Са својом женом, краљицом Аном, бејаше се нешто споречкао и она се из питоме Дубочице одсели у зидине замка Облика. Хитри гласници објавили су ову заповест жупанову и сваки јој се покори, са уздахом, али јој се покори.

Деси се у то доба да братанац војводе Рада Опачића, дворски витез Велибор, испроси Десанку, лепу кћер властелина Прибора. И она је, по наредби жупановој, морала провести своју прву брачну ноћ са Немањом.

Немања је био тада у пуној мушкој снази, а лепа Десанка беше од оне деце југа, чији је осмех вредео краљевског града Солуна.

Али и владичица Ана бејаше од првих лепотица XII века.

* * *

Витезу Велибору природно да је тешко пала ова заповест Немањина.

⁵² Ж. Романовић: *Краљица Ана Неманићка и право прве ноћи*, забележено „5 јан(уара) 1891“ у срезу студеничком, Видело, 12. I 1892. Објављено и у књижици истог аутора: *Са царских дворова*, Београд 1892, 37—43.

И једнога лепога дана, када сунце пријатно обасја земљу, озари и њему лице нека виша радост. Он нареди млађима, те му оседлаше убојнога вранца. На се тури витешко одело, по њему припаса мач, а о раме обеси лук са стрелама отровницама. И кроз кратко време, његов је вранац летео, мрсећи дугу лепу гриву, а челенка на калпаку витеза поносно се лепршала кроз уморне ваздух. А чак тамо доле, где висока брда околу дижу своје седе главе, где поносна Морава хучи, а славуј поред ње извија своје најслађе мелодије — тамо се дижу беле зидине тврдога Облика, где лепа краљица Ана испашта због неспоразума са господарем својим.

Краљица тада беше у најбољим својим годинама, баш као оно мајска ружа, што опија свет својим мирисом. Седела је на меканој столици предући, а мисли је далеко однеше, чак тамо на север, где при ведром дану види обресе висока копаоничких. У то јој јавише да витез Велибор жели говорити са високом владарком. Јаче закуца срце у лепе српске краљице, јер се понада добрим гласовима са двора краљева. Она нареди да јој доведу витеза Велибора.

Витез се поклати пред лепом краљицом, поздрави је и оде говорити: — Владичице и краљице, тешка ме је туга обузела, а страшни гнев цепа груди моје." И он јој затим исприча целу ствар, молећи је за њсну високу заштиту.

Насмеја се на то краљица Ана и дуго нешто говораше лепом витезу, а кроз кратко време он весело одјезди од замка Облика.

* * *

И дан свадбе дође. Лаутари изводе веселе сватовске песме, а уз њих фанфара јечи; а ситни таламбаси одјекују. Лепа невеста опрема се тако да би јој вила завидела, а камоли која друга смртна девојка.

Када свештеници благословише брак и када се сврши господски ручак, и док заигра весело коло, већ се и ноћ поче лагано да спушта. У први сумрак, ступи Немањи младожсња Велибор, па му тишим гласом рече: „Краљу и господару мој! Невеста моја веома је стидна, па зато те молим, не пали луче и буктиње, кад буде она к теби дошла." Немања на то пристане.

И када се ноћ спусти на земљу, те је својим тамним покривалом омота, уведоше невесту у руху невестинском у мрачне одаје Немањине. И тада се утиша свирка и певање и сваки оде да почива.

Чим су први петли запевали, диже се Немања из своје постеље. Са једнога стола владар узме мач и прстен и обоје даде невести, рекавши: „Лепа и млада владичице, ево ти овог мача, ако сина добијеш, а ево прстена, ако ти Бог кћер да!" Невеста узме оба дара и полако се удаљи из владаревих одаја у које још не беше продро сунчев зрак, ни светлост дана...

* * *

Од овог догађаја беше прошло читавих девет месеци. Једног лепог дана западе се облак прашине са јужне стране. Немања је седео

на докату свога велелепног двора. Мало потраја, па се из тог облака показа витез, који је јездио право двору Немањиним. Скочи са коња, узлети уз танке лествице, поздрави мачем Немању, па му јави радосну вест: „Радуј се, моћни владару, добио си сина!... Светла владичица краљица јутрос те је сином обдарила...”

Ускипи тада гневом моћни Немања. Он добио сина, а своју жену већ годину дана није видео! Одмах заповеди те се спреми цела његова пратња, властели велики и мали, виши и нижи духовници, витези и соколари — и све то крете пут Облика.

Путовали су један дан и по, јер владари споро путују. На путу их је поздрављао слободан српски сељак, и кад другог дана сунце изађе на половину неба, прispеше они под зидине замка. Стражар на кули стражарници објави долазак владарев. Тврда се капија отвори, покретни мост спусти и они уђоше у двориште. Кроз неколико тренутака бејаху сви у одаји, где их краљица дочека, а мало невинашце спаваше на меканоме узглављу.

Поздрави краљица Немању: „Добро ми дошао господару и муже мој!” Немања је и не погледа, него јој љутитим гласом рече: „Сваке везе између нас престају, јер ја нећу да каљам дом свој једним — туђинчетом!” Ускипти крв тада у краљици Ани, дочепа са зида један мач и гушећи се завапи Немањи: „Брани се, господару мој, јер ја нисам непоштена жена!” Немања се трже и премери је зачуђеним погледом. Краљица је држала онај мач. Немањи поглед дотаче се тога мача и он се трже. На њему виде грб свој и круну своју, па зато упита краљицу: „Од куда ти то?!”

„Па зар ми га ниси са прстеном сам дао! Пре девет месеци у твојим одајама. Тада ми ти рече: лепа и млада владичице, ево ти овог мача ако сина добијеш, а овај прстен, ако ти Бог да кћер!”

Немања је разумео све, и у знак (помирења) пољуби у чело краљицу Ану. Тога дана би велико весеље у замку Облику. Немања крсти свога трећег сина и на крштењу му даде име *Растислав*, јер то дете учини: да наново порасте љубав између њега и жене му, краљице Ане.

Растислав, кад одрасте, закалуђери се и доби име — *Сава*.”

Другу легенду, сличног садржаја, са насловом *Како се родио Свети Сава*, забележио је етнолог Тихомир Р. Ђорђевић „од једног човека из *Ибра* или *Топлице*”, а објавио је В. Ђоровић:

(2) *Како се родио Свети Сава*

„За време зидања Студенице допадне се цар Немањи нека врло лепа девојка из околине и он зажели да је добије. Кад то дознаше калуђери, који су однекуда такође били ту, док се манастир зидао, реше да га сачувају од греха. Одмах наруче да дође царица, кажу јој зашто су је позвали и увече је подметну цару уместо оне девојке. Цар, мислећи да је то она девојка, проведе с њом до зоре. У зору му она потражи златан прстен са прста, да би га се имала по чему сећати, и он јој га даде. За три године градећи манастир, Немања никако није ишао кући, нити је виђао царицу. А она, девет месеци после оне ноћи,

роди мушко чедо. Кад чује Немања да је царица родила, поручи јој да га не чека, јер ће је, ако је затече код куће, за неверство погубити. Али га она није послушала, него кад цар дође кући, она му показа прстен и исприча све, како се била договорила. Мушко дете, које се Немањи тад нашло, био је — Свети Сава.”⁵³

Занимљиво је да се сличног предања сећао народ и у наше дане. Две варијанте истог, под насловом *Венчани прстен* (по причању Тихомира Чумића, наставника из Београда) и *Властелинка* (по причању Ђорђија Поповића из Рашке) налазе се штампане у књизи публицисте М. Милојковића *У тами благо*. Иако се подударају са већ саопштеним легендама у главнини, оне су често пута у детаљу оригиналне, па зато и њих овде преносимо:

(3) *Венчани прстен*

„Ловио господар Стеван Немања са свитом у шумама Студенице, па се намери на лепу чобаницу крај стада. Девојка му запе за око и он нареди слугама да му је обноћ доведу у шатор. Али верне слуге знадоше да ће се господар после кајати через греха и срама, па реше да му доведу господарицу Ану. Изаберу између себе двојицу најхитријих и упуте на коњима у жупанов двор у Дежеву.

А Немања једнако позиваше слуге и питаше за чобаницу. Они се изговараху да не могу довести девојку док се ловци врзмају около, него да причека кад сви полсжу.

У позну ноћ, господарица Ана уђе у Немањин шатор у аљинама пастирице. А у цик зоре се искраде из логора, обдарена златом. Али она однесе у Дежеву и Немањин венчани прстен, што му неопазнице смаче са прста.

Господар се стане кајати поради свога непочинства: осами се у шатору и не пусти никога к себи. У самоћи намисли да сазида велику цркву на месту сагрешења. Позва врсне неимаре са Приморја и нареди, да му за годину дана саграде најлепшу цркву у држави. Мајстори прионуше на посао: зидаху дању и ноћу. И док црква не би готова и освећена Немања ни једном ни оде у Дежеву. Онда обдари богомољу селима, виноградима, воденицама, црквеним књигама и сасудима.

Кад се врати у своје дворе, у Дежеву, у сретање му изиђу властелини, у гиздавом руху, а пред свима господарица Ана, са чедом у наручју. Немања се зачуди детету: „Чије ти је то мишче?“, упита жену. „Наше, господару“, одговори Ана. Немања се насмеја и рече: „Није час таквој шали“. А она још једном рече: „Наше је дете.“

Господар се ражести и позва целата да њој и детету одрубљу главу. Властелини га окупе молити, да не губи жену и дете, али Немања се не да ни опепелити. Сад му Ана показа његов венчани прстен, што му узе оне ноћи и рече: „Познајеш ли овај прстен, господару?“

⁵³ В. Ђоровић: Како се родио Свети Сава?, Свети Сава у народном предању, Београд 1927, 43. Д. Павловић је забележио: „Г. Ђорђевић је био љубазан да нам саопшти да он у својим хартијама има још једну необјављену приповетку са истим мотивом“. (в. напомену 56).

Немања се веома зачуди: он држаше прстен изгубљеним. И жена му исприча како она бејаше у његову шатору, на место чобанице. Господар се силно обрадова и богато дарова своје верне слуге.

Место где Немања угледа најмлађег сина, назваше: Мишићи.”⁵⁴

(4) Властелинка

„Крене Стеван Немања из тврдог Раса у лов, у пратњи властеле и дворјана, па се устави на једном пропланку на саставу Ибра и Студенице. Слуге ту подигну чадоре, а он с велможама оде да лови.

Увече се Немања врати из лова и позва у свој шатор највернијег дворјанина. Њему наложи да му кришом доведе обудовелу властелинку из Савова.

Виде слуга да ће господар згрешити, те науми да место властелинке доведе господарицу из Раса. Похита, и по ноћи стиже с господарицом у логор.

Како сви бејаху уснули од силна јела и пића, она неопaziце уђе у Немањин шатор. Проведе ноћ са њим, па се пре сванућа искраде из шатора, са прстеном што јој он дарова на растанку.

У раздањс, у логору почну припреме за дочек владарке. Ускоро, трубе најаве њен долазак. Она право у шатор пред Немању. За њом црноризац, испосник из Рашке. Господар умах опази на њеном прсту свој прстен, што га обноћ даде властелинки из Савова. А жена му рече: „Захваљујем на уздарју, господару.” Уто црноризац завапи: „Покај се, моћни господару.” Немања се покаја.

Онда га господарица замоли да опрости свом верном слуги што га ноћас није послушао. Владар му опрости. Сад испосник затражи да искупи грешни наум и сазида храм у славу Богородичину. Немања обрече, и, за мало, сагради мраморну цркву Студеницу.”⁵⁵

Откуд легенда *Како се родио Свети Сава*, у којој су, уствари главна лица Немања и Ана? То питање заокупљало је каткад и наше учене људе у прошлости, те су покушали да нађу изворе њеног постанка или да је анализирају, запазивши у њој неке мотиве из светске књижевности. Тако је историчар Драгољуб Павловић у свом књижевно-историјском прилогу *О народној приповетки „Како се родио Свети Сава”* забележио следеће: „Без претензија да дамо коначан одговор на питање којим путем је тај мотив дошао у нашу народну књижевност, ми ћемо само овом приликом изнети једну паралелу истога мотива из италијанске књижевности, која донекле може указати на пут којим је овај „мотив остављања обележја” дошао у наш народ.

У Бокачовом *Декамерону* (III, 9), прича се на једном месту како је једна млада девојка, ћерка француског лекара Жерарда од Нарбоне спасла од неке тешке болести француског краља. Као награду за свој труд, она је затражила од краља, да је уда за француског грофа Белтрама од Русијона, у кога је она била заљубљена. Краљ јој испуни

⁵⁴ Венчани прстен, у књизи М. Милојковића: *У тами благо* (легенде из наших крајева), Београд 1974, 140—141.

⁵⁵ Властелинка, у истом извору, 142.

жељу, али гроф, незадовољан таквом принудном женидбом, напусти одмах по венчању, своју жену и оде у Фиренцу. Млада жена остане на грофовом имању, на чијем је уређењу предано радила, надајући се да ће тиме задобити мужевљеву љубав. Али јој гроф поручи да се неће враћати кући све док му она не буде показала његов прстен на својој руци, а у наручју дете од њега. Међутим, истрајна грофица успе да испуни и ова два врло текша услова. Чувши, наиме, да се гроф у Фиренци заљубио у неку врло лепу, али сиромашну девојку, она оде прерушена тамо. Помогнута од мајке оне девојке, у коју је гроф био заљубљен, она успе да се више пута састане са својим мужем, а да он и не примети превару. Том приликом, грофица добије од Белтрама не само жељени прстен, него и друге скупocene поклоне. Постигавши тако свој циљ, она остане у Фиренци све док се није породила. За то време, гроф се, чувши да му је жена отишла, вратио на своје имање. Грофица онда оде за њим и Белтрам је, пошто није могао погазити задату реч, прими, а затим поживе срећно са њом."

„Како се дакле види, закључивао је Д. Павловић, Бокачова приповетка, и поред свих разлика, садржи у основи мотив наше приповетке о рођењу Св. Саве. Обележје, које обманути муж оставља својој жени и у једној и у другој приповетки је прстен и помоћу њега жена доцније докаже своју верност и истрајност. Очевидно је, дакле, да између Бокачове и наше приповетке мора постојати нека веза..." На крају, говорећи о могућем путу, којим је приповетка из Бокача, као скаска, могла доћи у наше крајеве, Павловић је истакао: „Познато је, наиме, да је Дубровник још од XV века имао јаке трговачке колоније по целом Балкану. У Србији од тих колонија нарочито су биле велике оне у Београду и Прокупљу. Кад се то зна, онда можда није случај што се приповетка о рођењу св. Саве нашла баш у топличком округу..."⁵⁶

Анализирајући мотиве у приповетки Како се родио Свети Сава, антрополог Веселин Чајкановић је, како пише Павловић у поменутом раду, показао да се ова приповетка везује за познати мотив „остављања обележја“, којим су увек објашњавана рађења великих људи. „Истовремено, напомиње Павловић, Чајкановић је указао и на пара-

⁵⁶ Д. Павловић: О народној приповетци „Како се родио св. Сава“, Књижевни север, X, 1934, 305—306. Сличан мотив може се наћи и у другим делима светске књижевности, на пример, у комедији Виљема Шекспира Мера за меру (Равном мером). Иако се радња комедије дешава у Бечу, изгледа да је сам мотив Шекспир преузео од Француза, као уосталом, и Бокачо. Постоје и други, слични видови прерушавања, као што наводи П. Поповић (Из књижевности, Београд 1919, II, 27—32): „Има још један облик наше приповетке: жена се претвара да попусти наваљивању љубавника, али место себе ставља другу жену нижега сталежа... У таквом облику, закључује П. Поповић, наводећи примере из наше усмене књижевности, садрже нашу приповетку: једна грчка народна песма, једна стара прича XIII века, једна шкотска балада, један стари француски рукопис, један спев XIII века превелен с француског, једна немачка комедија из 1600. и, унеколико, позната драма А. Диме „Госпођица од Бел-Ила“. Томе би додали једну новелу италијанског књижевника Ањола Фиренцуоле (†1548), коју наводи др Ј. Цера: Општа историја књижевности, с немачког прев. С. Новаковић, Београд 1872, 251, и романцу Војислава Илића „Папучица“. Мотиви прерушавања захтевају посебно испитивање у светлу светске и југословенске књижевности.

леле истог мотива у нашој народној књижевности (предање о рођењу Сибињанин Јанка у Вуковом речнику), Вукова приповетка „У лажи су кратке ноге” и др. Нема сумње, закључује Павловић, да је и наша приповетка о рођењу св. Саве само једна варијанта овог мотива „лута-лице”, који води порекло још од најстаријих времена и који је наш народ примио са стране и применио на наше историјске личности.”⁵⁷

Или, вратимо се В. Чајкановићу и његовом виђењу легенде *Како се родио Свети Сава*. Он каже: „Већ и само, како народ о њему прича, Савино рођење, које је увијено у тајанственост, подсећа нас на велики циклус старинских легенда о рођењу богова и хероја (в. материјал у: Eugen Fehrle, *Die kultische Keuschheit im Altertum* — Giessen 1910, 3 и д, и нарочито 25); у српској легенди, која је забележена негде око Ибра, помешана су два мотива, оба јако старинска и карактеристична за овакве легенде: мотив партеногенезе и мотив „Нектанабове преваре”.

Према томе, легенда *Како се родио Св. Сава*, у којој се нарочито описује бистрина и довитљивост Савине мајке, „краљице Ане”, није оригинална. Поред више црта, које описују лов Немањин и његово зидање Студенице, што је историјска окосница, у легенди се запажају и тзв. интернационални мотиви „остављања обележја” и „Нектанабове преваре”. Оба мотива су настала независно један од другог у далекој прошлости и њихово порекло је свакако у старим легендама и митовима разних народа. Напр. мотив „остављања обележја” налазимо у грчком миту о Хераклу и Ауги,⁵⁸ па потом и у другим усменим легендама, еповима и писаним житијима какви су: Фирдусијев *Шахнаме*,⁵⁹

⁵⁷ Д. Павловић, наведени рад.

⁵⁸ Д. Срејовић, А. Цермановић: Речник грчке и римске митологије, Београд 1979, 67: Ауга. Краљ Алеј је посветио кћер Аугу за свештеницу богиње Атене и наложио јој да остане девица. Пролазћи кроз Тегеју, Херакле је свратио до Алеја, који му је приредио сјајну гозбу. Опијен вином, Херакле је ушао у Атенино светилиште и ту је силовао Аугу... Неки приповедају да је Херакле на расстанку дао Ауги прстен као знак распознавања и да је она остала свештеница у Атенином храму све док у њему није родила Телефа. Отац кажњава ћерку, наређујући да је баце у море. Она успева да сину остави Хераклов прстен, по коме га је Херакле доцније препознао. У истом речнику види и јединице *Ехидна* и *Келтина*, обе такође везане за Херакла.

⁵⁹ Фирдуси (†1020) у епу *Шахнаме* такође помиње прстен као знак распознавања. У епизоди Техмина, кћи семенганског краља долази к Рустему (в. Фирдуси: *Рустем и Сухраб*, Београд 1928, 9) описује се:

А кад насамо осташе младенци
Ова ноћ тамна не беше им дуга.
Кад сјајно сунце започе бацати
Небеским сводом зраке мошус-боје,
Тад Рустем скину један оникс с руке,
А тај је широм света познат био,
И даде јој га: „Чувај тај аманет!
Ако те кћерком судбина обдари,
Тај драги камен пришиј јој у косу,
Ако те звезда сином обрадује,
Под пазухом му тај очев знак свежи...”

Песма о Нибелунзима,⁶⁰ чак и у Житију Алексија Божјег човека,⁶¹ а затим и у нашим причама У лажи су кратке ноге,⁶² предању Како се родио Сибињанин Јанко⁶³ и др.

Други мотив такође је познат у светској литератури, иако је он ређе употребљаван. Иако га је Чајкановић нашао у Роману о Александру Македонском, у коме врач Нектенаб помоћу магије обљуби, прерушен, Филипову жену, рекли бисмо да тај мотив није адекватан ономе што се казује у легенди Како се родио Свети Сава. Јер, овде се жена прерушава, односно жену прерушавају (слуге, калуђери или она сама уз помоћ властелина), пре него ће ући у ложницу. Такав мотив супружанске подвале или мотив свођења прерушене супруге, као да имамо у сличном виду познат још у једној римској легенди о божанству Ани Перени,⁶⁴ а ту је и старозаветно предање о Лији Јаковљевој,⁶⁵ коју помиње и биограф Савин Теодосије.

⁶⁰ Песма о Нибелунзима (дело непознатог аустријског песника, настала почетком XIII века), Београд 1973, певање X: Краљ Гунтер поверава јунаку Сигфриду свој неуспех и срамоту прве брачне ноћи. Сигфрид обећа да ће му помоћи. Улази у Гунтерову и Бринхилдину ложницу невидљив, у свом чаробном плашту, и обузда Бринхилду. Том приликом узима Бринхилдин прстен и девојачки појас. У певању XIV, приликом свађе Сигфридове жене Кримхилде са краљицом Бринхилдом, Сигфридова жена обелодањује тајну прве брачне ноћи краљице Бринхилде, показујући јавно њен прстен и појас које је Сигфрид узео.

⁶¹ Већ поменуто Житије Алексија Божјег човека (V век н. е.) једно је од најстаријих приповедака светске књижевности у коме се помињу прстен и златан појас. Када је порастао родитељи су Алексија оженили „невестом од царског рода“. И венчаше их у цркви светог Бонифација. И свадба беше веома весела и свечана све до касно у ноћ. Тада Јефтимијан рече женику: „Уђи, синко, к невести својој и познај супругу своју. Он уђе у ложницу и затече невесту своју где седи у златној наслоњачи. Он скиде свој златни прстен и скупочени појас, уви их у порфиру и даде јој говорећи: „Чувај ово“.“ И потом напусти двор и жену. Када се поново вратио своме дому и као просјак умро пред очевим прагом, они га препознаше по „прстену и појасу, што Алексије беше дао невести својој у ложници“. (Житија светих, за март, Београд 1973, 345—353).

⁶² Вук Ст. Караџић: У лажи су кратке ноге, Српске народне приповијетке, Београд б. г., 194—200. Окосницу приче чини казивање о царевићу, који пође тражити чудотворну воду, да излечи оца, па наиђе на град, са том водом, и у њему царицу „легла на леђа, па спава. Онда царев син приступи полако, те је обљуби, па јој скине прстен с десне руке“. Царица, пошто остане трудна и роди мушко дете, пође у потрагу за оцем дечијим. Када га је нашла, прстен са њене руке био је један од најважнијих знакова распознавања.

⁶³ Вук Ст. Караџић: Сибињанин Јанко, Српски рјечник, Београд 1898, 699: „Високи Стефан, идући с војском из Московске у Србију, дође у Будим на конак и ондје маџарска господа видећи га онако висока и лијепа, зажеле имати од њега порода... Кад буде увече, они му пошаљу лијепу дјевојку да ноћи с њиме... Тако он дјевојку прими и преноћи с њоме и сјутрадан ујутру на растанку даде јој прстен и рече јој: ако роди мушко, да му надјене име Јанко, ако ли роди женско — Јања, и пошто дијете одрасте да му да онај прстен“ итд. В. Чајкановић, у раду Митски мотиви у традицији о деспоту Стефану (Богословље, 1927, 180—187), навео је и друге изворе о Деспоту Стефану у којима је приказан или опеван мотив. Како је овај мотив познат и у мађарском предању, упућујемо и на радове Ј. Ређеп: 1. Мотив о рођењу Сибињанин Јанка у нашој старој и народној књижевности, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, VIII, 1964/65, 189—220; 2. Мотив о рођењу Сибињанин Јанка и мађарско народно предање, Зборник МС за књижевност и језик, XVII/1, 1969, 100—108.

⁶⁴ Д. Средојевић, А. Цермановић: Речник грчке и римске митологије, Београд 1979, 30: Ана Перена, старо римско божанство нејасних функција. Причају, да

Оба мотива, „остављања обележја“ и „свођења прерушене супруге“ живели су самостално у контексту легенди којима су припадали. Они су се заједно са својим повестима препричавали вековима, па се тако представљали и новијим генерацијама из времена Ђованија Бокача, који их је употребио у новели свог Декамерона. Ову повест француске грофице, односно грофа, могао је неко применити на Ану Немањину само по сличности, знајући, као и Историја Ј. Рајића за ону варијанту о Анином француском пореклу и Немањиним боравку у служби француског краља, на француском двору (нпр. нарочито пада у очи да је Немања такође имао титулу „грофа“ коју му је подарио француски краљ, према поменутом извору).

* * *

Пошто смо укратко прешли историјске изворе тј. писана и усмена предања о Растковом рођењу, као најсвечанијем чину живота Ане Немањић, остао је да се напомене и хронолошки проблем тог рођења. Наиме, ни данас није утврђено када и где се Растко (Свети Сава) родио. Полази се од казивања самог монаха Саве, да му је отац био велики жупан Стефан Немања, а мати благородна госпођа Ана. Немања је, по суду најновијих историчара, рођен 1112/3. и умро 1199/1200 године. Живео је 86/7 година. Растко је рођен око 1174/5 године, и по томе се види да је његов отац Немања могао имати тада око 62 године, а то су биле позније године његовог живота. Аутоматски се намеће питање, колико је година имала Ана када је родила Растка? Да ли је приликом свог последњег порођаја била млађа од 40 година изнад које границе жене углавном престају рађати. Али, како не знамо Анине године, о томе можемо само нагађати. Тако нам је остало неоткривено још једно важно питање из Анина живота, које директно сеже у проблем око њеног рађања Растка, после старосне границе рађања. Како се она, као Лија Јаковљева, ипак породила у позним годинама, родивши младенца Растка, остаје нам да сумњајући верујемо — писаним или усменим предањима, или стварном „чуду“ које се остварило тим порођајем.

6. Ана, од Растковог рођења до монашења (1174/5—1191)

Од год. 1174/5. до изненадног Растковог одласка у монахе 1191 године, цвета период Растковог детињства, дечаштва и младићства. Тај период од 17 година везан је и за Расткове родитеље, мајку Ану и оца Немању и њега описују Савини биографи Доментијан и Теодосије у истоименим делима Житије Светог Саве. У том делу Расткове биографије Ана и Немања помињу се заједно као „родитељи“. У Теодосијевој верзији Житија Светог Саве „родитељи“ ће се помињати више пута:

_____ је Марс, заљубљен у Минерву, изабрао Ану Перену за посредника у тој љубави. Ана, којој је била позната Минервина чедност, одлучила је да превари Марса: преобучена у Минерву, дошла је на љубавни састанак, али кад ју је Марс, сав срећан, привео брачној постељи, она му је открила своје старачко лице и почела да збија грубе шале на његов рачун.“

Тако, *родитељи* — „породише га (Растка) водом и Духом, просветливши га божанственим крштењем, и дадоше му име Растко и у Господу веома добро узрасте.”⁶⁶

Родитељи — „дадоше га да се учи светим књигама;”⁶⁷

Родитељи — „осећајући надприродну, безмерну љубав према њему, неситом душом увек на њега гледаху, а и велможе њихове са њим а говораху да ће он бити најбољи међу браћом својом;”⁶⁸

Родитељи — „када узрасте до петнаест година, оделише му један крај државе своје, камо би одлазио од оца и матери на забаву с велможама и да се с благородним младићима весели;”⁶⁹

Родитељи — „зазирали и стидели се”, што „монашки чин исувише поштоваше. И сматраху као да није од њих рођен, но да је заиста од Бога дан.”⁷⁰

Тако и у добу „јуношком”. Опет *Родитељи* — „када је дошао до седамнаесте године узраста свога, стадоше размишљати да га по закону ожене”;⁷¹

Родитељи — га тада дочекаше „из краја данога му”. И када га примише, с великом љубављу, заједно са благороднима његовим, који су дошли с њим, и безмерна радост и весеље и велико пировање беху учињени због доласка вазљубљенога сина... И веселили су се много дана.

У исто време *Родитељи* — „дођоше... неки иноци из Свете Горе Атона, да приме потребну помоћ свом сиромаштву.”⁷²

И: после договора са монахом да тајно одбегне у Свету Гору, Растко „уђе к *Родитељима*, украде им отпуштење и замоли, по обичају молитву и благослов, говорећи: „Господари моји... ако нађем милост, Ви ћете ме благословити и пустити да идем у лов.

„И *Мати*, као свака мати, загрли га и целива с љубављу, па га отпустише с миром, али му заповедише да се брзо врати. Јер не знађаху да неће тражити јелене, но извор живота, Христа, да њиме напоји ујелењену душу своју, распаљену огњем од чежње љубави његове.”⁷³

Толико је, у краћим цртама, Теодосије топло описао детињство и „јуношки” узраст живота Расткова, у вези са *Родитељима*, Аном и Немањиним. Слика трагичног расанка са мајком, коју никада више неће видети, описана је у Теодосија готово реалистички, приповедачким стилем, који Расткову биографију одваја од уобичајених хагиографских причања, дајући јој оригиналан и узбуђујући тон.

⁶⁵ Упоређење Ане са Лијом, код Теодосија, нудило је још једну „подударност”. Овде се мисли на извесну сличност мотива свођења прерушене супруге са подвалом која се описује у Лијиним случајима. Наиме, Јаков је служио ујаку Лавану 7 година за кћер Рахиљу која „беше лијепа стаса и лијепа лица”. Кад се навршило време, „сазва Лаван све људе из онога мјеста и учини гозбу. А увече узе Лију, кћер своју и уведе је к Јакову, и он леже с њом. А кад би ујутру гле оно бјеше Лија; те рече Јаков Лавану: шта си ми то учинио? Не служих ли за Рахиљу код тебе? Зашто си ме преварис? А Лаван му рече: Не бива у нашем мјесту да се уда млађа прије старије.” Да ли је поменом имена Лија Јаковљева, пред средњовековним читаоцем искрсавао и цео наведени догађај с њеном удајом? И мада у нашим народним песмама и предању срећемо мотиве „служења за девојку” и „удаје по старешинству” не срећемо ниједан случај прерушавања близак Анином у старој писаној преводној књижевности, сем овог.

⁶⁶⁻⁷³ Теодосије, Житије Светог Саве, Београд 1984, 6—11.

7. Монашке ризе сина, оца и мајке (1191—о. 1200)

У овом погледу јасно се могу разликовати три целине, које нас полако пребацују са биографског тока Савиног житија, у коме се и лик Анин назирао у другом плану, на представу Аниног живота у првом плану. Ово поглавље, дакле, обухвата, тичући се и мајке Расткове Ане, три одељка: 1. Монах Сава, 2. Преписка са Родитељима, 3. Монашење оца и мајке.

1. Растко — монах Сава (1191)

Биограф Теодосије је најпластичније испричао и врхунац те трагедије родитељске, Анине и Немањине: бекство Растка у Свету Гору и његово монашење. И при тим догађајима у приповедању су присутни Родитељи, Ана и Немања:

„А Родитељи, чувши ову изненадну и непријатну вест о сину своме — од жалости умало не свиснуше. . . И сви плакаху и ридаху много и неутешно; Родитељи сина, браћа брата, слуге господара — са криком дозиваху ради утехе у жалости, падајући све више у очајање, јер их до безумља довођаше страдање њихова господара и красота млада узраста. . .”⁷⁴

Затим, као што је познато, отац организује потеру. Дозвавши свог најбољег војводу, он му даје упутства, обећавајући му: „Ако се пожуриш, те стигнеш и вратиш сина мојега, и тиме утешиш срце моје, и матери душу од смрти ослободиш (!), заслужићеш многа добра. . .”⁷⁵

Војвода је успео да пронађе још непострижена Растка у манастиру Св. Пантелејмона, коме је испричао за „велики бол срца његових родитеља и плач непрестани”. Узалуд је тиме покушавао да одврати Растка од монаштва, молећи га да се врати с њима „да угасиш пламен родитеља твојих, чија си срца запалио својим одласком у туђину”, убеђујући га „да си ти родитељима и свима нама нада са Богом и утеха”, — Растко није хтео да се смиљује на „велики бол срца његових родитеља и плач непрестани”. Преваривши војводу и војнике његова оца, постриже се у дан недељни — „и промени име Растко у — Сава”.⁷⁶

И „јави се свима анђелским иночким образом украшен”, рекавши војводи: „Узевши моју познату ризу и власи главе моје, вратите се у миру кући и ове знаке предајте родитељима мојим и браћи мојој. . .”⁷⁷ А уз то написа и писмо утехе родитељима, да их утеши.

И пошто су се вратили „к родитељима блаженога”, испричаше им све по реду. „Када родитељи и браћа видеше ово, шта нису радили и шта нису себи хтели учинити. . . рикаху с плачем од бола срца и са уздисањем и као лавови чупајући ноктима из средине утробе дозиваху љубљенога, узимаху власи, подизаху ризу као неко благо и разграбљиваху као плен; и кропећи их сузама целиваху, као исцелење очима прилагаху, и још више се узбуђиваху, плач силан и ридање много јаче од првога, са свима благороднима саставивши. . .

⁷⁴⁻⁷⁷ Теодосије, исто, 12, 13, 14, 15, 17, 18—19.

Туговањем оплакаше младића и сви који су под влашћу њихове државе, носећи црнину, саосећаху са својим владарем.⁷⁸ И да плачем не дужим повест, завршава Теодосије, сви знате да *м а т и*, отац и браћа такве до смрти жале...⁷⁹

2. Преписка с родитељима (1192—1195)

Преписка са сином-монахом мало је повратила родитеље и трајала је дуже или краће, то ми данас не знамо, али се кретала само у једном смеру. По ко зна који пут, „*р о д и т е љ и* светог написаше њему писмо, молећи и наговарајући га да дође и да их види, говорећи да ће се опет моћи вратити своме манастиру...“⁸⁰ Уз писмо су додавали „злато много, а цркви свете сасуде, златне и сребрне, и часне завесе, златом извезене“,⁸¹ које је, можда, везла и мајчина рука. А њихов син, монах Сава, отписао им је, једном приликом, дугачко писмо, у коме позива оца, владара Стефана Немању у манастир: „И као што си се у животу земаљског царства апостолских дарова удостојио и у пустињи украсићеш се испосничким венцима смерног монашког живота...“⁸² На крају писма, по Теодосијевом наводу, монах Сава је упутио и мајци Ани следеће речи: „А добра госпођа и *м а т и* моја на исти начин, ради Бога, код куће од свега да се ослободи!“,⁸³ саветујући и њој, да се потпуно посвети Богу, што је у учинила.

Ове епизоде из младости Аниног сина Растка, Саве монаха, наводили смо углавном по опису биографа Теодосија из његове верзије Житија Светог Саве. Само је Теодосије, на неколико места, у вези са описаним догађајима, психолошки успео да вешто, попут сликара, наслика лик мајке Светог Саве. Кроз тих неколико реченица ми дубоко доживљавамо њену материнску љубав, па потом велики бол за изгубљеним чедом. Надајући се да ће свог сина видети макар у оном свету светлости, она ће се определити за монаштво, за пут којим ће следити њен пример многе жене српских средњовековних владарских и властелинских домова.

3. Монашење оца и мајке (1195/6)

И као што је познато, по биографијама Св. Саве од Доментијана и Теодосија, писмо сина, монаха Саве, одлучило је: отац Немања и *м а т и* Ана су, послушавши савет свог сина, решили да свој овоземаљски живот заврше у монаштву. На свечаном сабору у Расу, у присуству све властеле земље српске, велики жупан Стефан Немања се одрекао престола у корист свог сина Стефана (Немање II) Првовенчаног. О томе је, укратко, записао монах Сава: „Раздав све имање своје убогима и

⁷⁸ С. Радојчић: Тонзура Св. Саве, Узори и дела старих српских уметника, Београд 1975, 30: „И Св. Саву су Срби ожалили као мртвог када се у Светој Гори постригао. На Немањиним двору ношена је због тога црнина. Доментијан прича, како су Немања и Ана обукли „сѣтованыѣ ризы“, а Теодосије додаје да су и њихови поданици, из саучешћа према растуженим родитељима обукли црна одела.“

⁷⁹ Теодосије, исто дело, 26. И овде је, као и на више других места, Теодосије стављао у први план *м а ј к у* Светог Саве.

⁸⁰⁻⁸³ Теодосије, исто, 32, 34, 35.

растаде се од државе своје и деце своје и жене своје, Богом данога првога венца — јер он не би учесник другога брака — и учини себе удеоничарем неисказаног и часног и светоанђелског и апостолског лика, малог и великог. И дано му би име господин Симеон, месеца марта 25, на свето Благовештење, године 6703 (1195). У исти дан и богодана му супруга, пређе госпођа све српске земље, Ана, — и она прими овај свети лик. И дано јој би име: госпођа Анастасија.”⁸⁴

Најкарактеристичнији опис монашења мајке Св. Саве дао је Доментијан и то у два наврата, најпре у Житију Светог Саве, а потом и у Житију Светог Симеона. Разлика у опису подстакла је историчара В. Ђоровића да оба записа о Анином монашењу донесе, рекавши да њихова различитост „чини не малу тешкоћу за образложење тог места:

Из Живота Светог Саве (1242/3)

„А богољубива његова мати, Ана, такође подобећи се светим великим царицама, које су оставиле земаљска царства и пошле за Христом, и наследице царство небеско, такође желећи, уподоби се сину своме, који је пошао за Христом и показао пример својим родитељима; и не остаде иза господина свога си саврсника, такође прими анђелски образ од тога светитеља, говорећи: „Не би ли ме човекољубиви Бог удостојио да будем заједно у збору са љубимим чедом својим, у царству небескоме.”⁸⁵

Из Живота Светог Симеона (1264)

„А богољубива Ана, такође угледајући се на господина свога и на свете богољубиве девојке, које су пре оставиле земаљско и наследице небеско, не заостаде иза саврсника свога, но од истог светитеља тада прими свети анђелски образ, и би наречена преподобна мати наша Анастасија.”⁸⁶

Најзад, Теодосијев опис тога места углавном је сажет и не одступа много од описа монаха Саве, иако на крају има једну логичну реченицу која стоји као последица Аниног монашења: „Такође и жена његова (Немањина), благочастива Ана, од истог епископа, светог Калиника, примивши анђелски и иначки образ, назва се место Ане, Анастасија монахиња, — која сабравши лик црноризица провођаше време у постовима и молитвама Богу.”⁸⁷

И док главни историјски извори, биографи Сава, Доментијан и Теодосије означавају да су се Стефан Немања и Ана заједнички замо-

⁸⁴ Сава Немањић: Живот Стефана Немање, Београд 1980, 54.

⁸⁵ Доментијан: Живот Светог Саве, Београд 1938, 56.

⁸⁶ Доментијан: Живот Светога Симеона, Београд 1938, 257. Упор. В. Ђоровић: Међусобни одношај биографија Стевана Немање, Београд 1936, 32—33. Доментијан је овде скратио свој ранији запис о Ани. Карактеристично је да се у првом запису, из Живота Светог Саве, помиње „земаљско царство” и „царство небесно”, што није далеко од констатације нашег епског певача: „земаљско је за малена царство / а небеско увек и довека”.

⁸⁷ Теодосије, наведено дело, 39.

нашили, и с то г а дана и часа, да их је замонашио епископ Калиник, на и с т о м месту — место је било манастир, али се не прецизира који — дотле српски хронографи и цароставници имају другачији исказ:

„Он (Немања) же остави вас и Стефана сина своего постави са-модржца, а сам пострижесе ва манастири Студеници. И наречен би Симеон. . . Такожде и жену своју Ану ва девичацем (други хронограф: Дѣвичемъ) манастири постриже.”⁸⁸

Из овог записа испада као да је Немања дао да се његова жена Ана „постриже” у неком ж е н с к о м манастиру, дакле, истог датума, на исти празник, али одвојено. И ово питање заиста изазива недоумицу: Да ли су се жене и мушкарци пострижавали заједно, кад већ постоји изнето мишљење једног нашег историчара, који тврди да у дубокој старини мушки и женски пол нису заједно стајали ни на молитви у цркви, него одвојено. „Цркве при зидању, пише он, удешаване су тако, да су била нарочита врата, на која су жене улазиле. Исто тако, у црквама су била нарочита места за женске одвојена од мушких. То се и данас може видети у многим старим црквама у Босни, Херцеговини и Старој Србији итд. Тако је у Високим Дечанима паперта одвојена од цркве. Из паперте воде висока двокрилна врата у цркву. Поред одвојеног места у храмовима овај повучен живот жена од јавности утицао је, те је и нарав у људи постала суровија. . .”⁸⁹

Између тих питања без одговора чини се да је најважније оно које се односи на сам чин монашења мајке Св. Саве, а то је да ли је том приликом Ана примила малу, велику или малу и велику схиму. Ово питање нарочито документовано је обрадио П. Поповић у студији О хронологији у делима Св. Саве.⁹⁰ Усмеривши своја испитивања на Немањино добијање велике схиме, он је мање пажње обратио Анастасији, мислећи да је она имала само малу схиму.⁹¹ Пишући доцније и о Доментијану, Поповић се враћа истим питањима: „Примајући монашки образ, пише он, Немања, Ана и Сава примају у „Животу Св. Симеона” одмах „свети анђелски образ” тј. велику схиму. Је ли то учињено у намери да се дигне нимбус и углед овим нашим свецима? Или је то случајност и проста фразеологија?”⁹²

⁸⁸ А. Вукомановић: Повјест от битија и от царствих васех родов, Гласник СУД, X, 1858, 258; Сравни: Н. Дучић: Хронограф Житомишљинки, Гласник СУД, XXXII, 1871, 249.

⁸⁹ М. Вукићевић, наведени есеј.

⁹⁰ П. Поповић: О хронологији у делима Св. Саве, Глас СКА, CXII (63), 1924, 53—80.

⁹¹ П. Поповић је ту неодређен: 1) „Што се Анастасије тиче, ми управо не знамо да ли и она, може бити, није примила велики образ; у случају да јесте, израз „свети анђелски”, којим Доментијан карактерише њено монаштво, био би на свом месту”; 2) „Али, има и случајева које смо такође нашли, а који нам не иду у прилог. То су два места из Доментијана и два из Летописа. У њима се „свети анђелски образ” даје онима који се нису обукли у велики образ или бар за које ми не знамо да су то учинили. То су св. Сава и његова мати Анастасија”; 3) „По новели цара Лава Мудрог, брак је ради монаштва морао да се разреши тако, да обе стране иду у манастир: то је напр. случај Немање и Анастасије. Ако би то био случај, ја, наравно, чиним само претпоставку и питање, онда Немања не би могао бити обучен у велику схиму док је Анастасија жива”, в. наведено дело, 65, 66, 68.

⁹² П. Поповић: Доментиан, Прилози КЈИФ, XXV/3—4, 1959, 225.

Размотримо још једном то питање, стављајући нагласак овога пута на Анино монашење. Доментијан је, као што смо видели двапут говорио о монашењу прво Немање, па Ане. Први пут, у Житију Светог Саве, он каже за Немању: „Прими Христов јарам од руку епископа свога Калиника и удостојен бивши а н ђ е л с к о г а образа, би назван Симеон монах”.⁹³ Исто вели и за Ану: „А богољубива његова мати Ана... такође прими а н ђ е л с к и образ од тога светитеља”.⁹⁴ Међутим, у Житију Светог Симеона одиста стоји другачије: а) за Немању: „А светитељ, свршивши Господњу заповест, обуче га у в е л и к и а н ђ е л с к и образ”;⁹⁵ и б) за Ану: „А богољубива Ана... од истог светитеља тада прими с в е т и а н ђ е л с к и образ и би наречена преподобна мати наша Анастасија”.⁹⁶ Да додамо, да према ономе што је писао П. Поповић о великој и малој схими, наводећи многе примере, „велики или свети а н ђ е л с к и образ, био би једнак великој схими, а само „а н ђ е л с к и образ” одговарао би малој схими.

Две биографије, два различита исказа; откуда ова промена? Доментијан је прво написао Житије Светог Саве (1242/3 или 1253/4), а потом Житије Светог Симеона (1263/4). Док је писао ово последње дело сигурно је да је поново прочитавао и своју биографију Св. Саве, а усто и друге изворе о Стефану Немањи. Прочитавајући Житије господина Симеона од свог учитеља, монаха Саве, он је запазио да се момент монашења Немање и Ане описује другачије у погледу монашких чинова, него што је он то казао у Житију Светог Саве. Св. Сава је то овако описао: а) за Немању: „И учини себе (Немања) удеоничарем неискazanог и часног и с в е т о а н ђ е л с к о г и апостолског лика, малог и в е л и к о г. И дано му би име господин Симеон, месеца марта 25 на свето Благовештење”;⁹⁷ б) за Ану: „У исти дан и богодана му супруга Ана, и она прими о в а ј свети лик; и дано јој би име госпођа Анастасија...”.⁹⁸

Ако би се у најстаријем исказу, у Савиној биографији господина Симеона, од Саве монаха, заменица „о в а ј (а н ђ е л с к и образ), уз Ану, употребљена после „неискazани, часни с в е т о а н ђ е л с к и и апостолски лик, мали и велики”, уз Немању, схватила у правом смислу као једно те исто, онда би то значило дај е и Ана тада примила велику схиму. А то значи: као што Немања прими „часни светоанђелски и апостолски лик, мали и велики” и Ана прими тај исти „лик” и то оног истог дана, и датума, на исти празник, године 1195.

Доментијан је то место, по казивању јединог стручног лица и веродостојног биографа, Св. Саве, тако и схватио, или бар покушао тако да схвати, мада остајући, можда, и мало у недоумици, будући да је за Немању, као што смо видели, означио као сигурно, да га је епископ Калиник обукао у „в е л и к и а н ђ е л с к и образ”, док за Ану није рекао и с т и м речима, но „с в е т и а н ђ е л с к и образ”, које би требале да значе то исто.

П. Поповић, говорећи о неједнаком Доментијановом исказу у биографијама Св. Саве и Св. Симеона, када се тиче места о монашењу

⁹³⁻⁹⁴ Доментијан: Живот Светог Саве, Београд 1938, 56.

⁹⁵⁻⁹⁶ Доментијан: Живот Светога Симеона, Београд 1938, 257.

⁹⁷⁻⁹⁸ Сава Немањић: Живот Стефана Немање, Београд 1980, 54.

Немање и Ане, закључивао је погрешном реченицом: „Доментијан, дакле, у свом Сави д е м а н т у ј е оно што говори у Симеону”.⁹⁹ Та реченица, и наравно, све оно што иза ње следи не може се примити. Јер, мора се имати на уму, да је Сава тј. Житије Светог Саве настало пре Симеона тј. Житија Светог Симеона, и да је Доментијан могао исправити и допунити у Симеону само оно што је погрешно или непотпуно у Сави. Због тога, ми као коначне Доментијанове податке о Немањиној и Аниној „великој схими” тј. о „светом анђелском образу”, узимамо из његовог последњег дела, Житија Светог Симеона, као тачне. Дакле, ту нимбуса и величања славе Симеонове и Анастасијине нема.

Да је тако, знамо и по традицији која се једно време одржала у владајућем дому Немањића, тј. да су мушки владари примали велику схиму, замонашивши се после напуштања световне власти. Тако су после Немање, који је био бесумње великосхимник, исти „свети анђелски образ” примили: његов син, владар Стефан Првовенчани, а вероватно и краљ Урош I — монах Симеон, као што се види на фрески у Ариљу (1296); ту традицију поштовао је и краљ Драгутин — монах Теоктист. Поставимо ли питање велике схиме и на женској страни, налазимо да је и жена краља Уроша I, краљица Јелена Анжујска поштовала традицију своје велике претходнице, мајке Немањића, монахиње Анастасије, и да је, такође, носила велику схиму.¹⁰⁰

Према томе, да ли је Немања примио најпре малу схиму од епископа Калиника у Расу, па потом велику схиму у Студеници, да ли је Ана примила најпре малу схиму у истом моменту монашења с Немањом, па потом велику схиму у оном Девичем манастиру (Пресвета Богородица у Расу?), тешко је рећи без податка који то подробније објашњава. Из онога што су написали монах Сава и Доментијан претпоставља се да су Немања и Ана били „удеоничари с в е т о а н ђ е л с к о г о б р а з а, м а л о г а и в е л и к о г а”.

V. АНАСТАСИЈА МОНАХИЊА

8. Од смерне монахиње до прве српске светитељке (1195—о. 1200)

Пошто су се закалуђерили, велики жупан Стефан Немања и „поздружије”, жупаница Ана, на Благовести (25. марта 1195/6), заувек су се растали. Какав ли је то био опроштај у стварности, о коме историја није забележила ни једну реч? У Житију господина Симеона монах Сава је забележио кратко: „Кад је ово све било свршено, отац, господин наш, дође у наш манастир, који и сазида, Свету Богородицу Добротворку (Студеницу), а госпођа Анастасија отиде Светој Богородици у Расу. . .”¹⁰¹ Остало је питање, где је своје последње монашке године провела мајка Св. Саве, монахиња Анастасија? Наши стари биографи,

⁹⁹ П. Поповић: О хронологији у делима Св. Саве, Глас СКА, CXII (63), 1924, 66.

¹⁰⁰ П. Поповић, исто дело, 62.

¹⁰¹ Сава Немањић, наведено дело, 55.

Стефан Првовенчани, Доментијан и Теодосије нису о томе много говорили. Само Теодосије у Житију Светог Саве допуњава слику Анастасијиног одласка речима: „Такође и благочастива Ана, од истога епископа, светога Калиника, примивши анђелски и иначки образ, назва се уместо Ане Анастасија монахиња, која сабравши лик црноризица, провођаше време у постовима и молитвама Богу.”¹⁰²

Ако није било сигурних одговора на питање о месту боравка монахиње Анастасије, било је више претпоставки.

Највише је оних који претпостављају да је монахиња Анастасија отишла у манастир Свете Богородице код Куршумлије. Један од последњих који је писао у прилог овој хипотези јесте и историчар уметности Светислав Мандић: „Пошто је, дакле, Стефан Немања, као монах Симеон остао у Студеници, односно отишао у Студеницу, Ана је отишла у Богородичин манастир у Расу. Према Ђоровићевом родослову, то би био неки Богородичин манастир близу рашке епископије. Можда првобитна Богородица ибарска, Градац. Вероватније је, ипак, да је то Богородица куршумлијска, пошто је тај манастир Немања, заједно са Аном, подигао још раније, пре Ђурђевих Стубова, а они су из 1171, тамо сабрао калуђерице, а Ани ставио у дужност да се о том манастиру и монахињама стара. Колико је Ана, после замонашења, живела у том светом манастиру и када је умрла, није нигде забележено, о томе података нема. У сваком случају, пошто је она, заједно са Немањом, била ктиторка Богородице куршумлијске, можемо веровати, да је у том манастиру провела своје монашке дане и ту била и сахрањена. Дали је Ана, у каснијим временима, пренесена у Студеницу? Њени синови, Сава и Стефан, о томе ништа не пишу, док родослов наводи да је Анастасија, пошто је умрла у своме манастиру, пренесена у Студеницу и тамо сахрањена.”¹⁰³

Од оних који претпостављају да је монахиња Анастасија свој монашки живот провела у Расу, јесте и историчар новопазарског и санџачког региона, Ејуп Мушовић: „Немања је абдицирао 1196 године, пише он, на истом месту где је примио православље и предао престо средњем сину Стефану, касније названом Првовенчани. Немањина жена Ана, замонашила се тада, и провела је остатак живота као монахиња Анастасија у женском Богородичином манастиру у Расу. Данас се не зна где је био овај манастир. Андреј Андрејевић, који је написао једну студију о Алтун алем џамији у Новом Пазару, претпоставља да је ова џамија подигнута на темељима те цркве (в. А. Андрејевић, Алтун алем џамија у Новом Пазару, Зборник Светозара Радојчића, Београд 1969)”.¹⁰⁴ Међутим, у једном од последњих радова о поменутој џамији, Е. Мушовић је негирао могућност „да је џамија грађена на темељима средњевековне цркве”.¹⁰⁵

¹⁰² Теодосије, наведено дело, 39.

¹⁰³ С. Мандић: Моленије рабе Божије монахиње Анастасије, Древник, Београд 1975, 50—51.

¹⁰⁴ Е. Мушовић: Рас, српска средњевековна престоница, Рашка, 6/7, 1973, 11.

¹⁰⁵ Е. Мушовић: Исламски споменици Новог Пазара, Новопазарски зборник, 9, 1985, 87.

Занимљив одговор на ово питање понудио је, на основу сопствених испитивања, историчар и етнолог Милојко М. Веселиновић у студији *Српске калуђерице*. Он је први напоменуо да је „постојао и женски манастир у Придворици, са десне стране реке Студенице, а спрам Цркве Придворице”. Он најпре наводи податак: „Немања, дајући христовуљу своме Манастиру Студеници, вели: „... а пчеле да стоје манастирске у Расини у Руденица, а друге су у Саову (тј. Савову); а калугерице да стоје у Придворици и да јест киновижар у Белому Потку...” (P. J. Šafárik: *Památky dřev. pisem. Jihooslovakuv*, Праг 1873, стр. 93—94).’ „У овом је издању речено, закључује Веселиновић, да је христовуљу издао Студеници Првовенчани краљ Стефан, али тај случај није могао бити, него је ово доцније у преписима окрњена и рестаурисана христовуља Немањина, пошто је оригинална одавно пропала.”¹⁰⁶ Веселиновић је и лично трагао за овим манастиром у селу Придворици и успео да наиђе на неке темеље манастирског конака, које су мештани звали „Ђелије”. Као што смо видели, Придворицу је и историчар Д. Анастасијевић сматрао женским манастиром, вероватно знајући за студију М. Веселиновића, али се даља испитивања у том правцу нису вршила,¹⁰⁷ а манастир Придворица се у данашњим студијама не сматра задужбином Стефана Немање и не спада у XII век.¹⁰⁸

И поред наведених покушаја да се ближе одреди женски манастир у коме је монахиња Анастасија провела своје последње дане, за историјску чињеницу важи још увек само она реченица монаха Саве, њеног славног сина, који је рекао да је његова мајка отишла „Светој Богородици у Расу.” Ако сматрамо да је Рас(а), овде поменута, престоница Немањића, а не, „Рашка”, област, онда би то значило да је постојао неки манастир Свете Богородице у граду или у његовој ближој околини, а искључивало би могућност да је то манастир Пресвете Богородице у Куршумлији. У савременим испитивањима средњовековног града Раса од стране археолога и историчара саопштено је, да је околина његова била богата црквиштима и манастириштима, све до 1242. године, када је спаљен најездом Монгола. Према истраживањима групе стручњака из Војног музеја из Београда, на више локалитета око Расе налази се већи број развалина које су некада били храмови. „Поред познатих и сачуваних средњовековних споменика културе (Сопотани, Ђурђеви Ступови, Петрова црква)” и у местима Табачина, село Шавце, Градина код села Лукоцрево, градина Јужац и заселак Корита, налазе се остаци црквених храмова. Истина, сви ти храмови нити су од истог ктитора, нити из истог времена, али их је значајно испитати, на-

¹⁰⁶ М. В. Веселиновић, наведено дело, 139.

¹⁰⁷ Манастир Придворицу поменуо је С. Обрадовић у Описанију окружија Ужичког, Гласник СУД, X, 1858, 334—335: „Срез Моравички добио је наслов од реке Моравице, која по сред њега тече, и у њему се наоди особити древности. Најважније је у њему што се наоди црква Придворица, која је кад и манастир Студеница зидана и коју је св. краља Симеона један дворјанин зидао, због чега се и зове Придворица. Она је по истом штилу и кроју као и Студеница зидана, само што је у нечем од Студенице мања, а сазидана је од тврдог материјала и поје и дан данашњи.

¹⁰⁸ В. Кораћ: Место Придворице у рашкој архитектури, Рашка баштина, 1, 1975, 33—46.

рочито имајући на уму, да ли је неки од њих могао бити женски манастир. Само археолошки резултати могу дати прави одговор на питање које нас је заинтересовало.

Засад имамо само два податка, који скицирају слику монашког живота Анастасије монахиње. Први је онај, већ поменути, од монаха Саве: „... а госпођа Анастасија отиде Светој Богородици у Расу.“ Монах Сава је, ако се сећамо, поручио својој мајци у већ наведеном писму да „код куће од свега да се ослободи“. Природно је помислити да су за њом монашке ризе обукле и још неке бољарке и властелинке, супруге непознатих нам Немањиних кнезова који одоше са њим. Не зна се колико је провела у монаштву и из ког манастира је управљала другим женским манастирима који су били под њеном контролом, не зна се да ли је мењала манастире или је до смрти остала у Расу, да ли се још једном видела са монахом Симеоном пред његов коначни одлазак у Свету Гору (8. X 1197).

Други податак само је хладно спустио завесу на завршен чин Анастасијиног монашког живота: он нам је на латинском језику саопштио где је она умрла, (да ли је ту и сахрањена?) и где је потом пренесена и сахрањена: *A Calinicho Episcopo factus monachus mense Martio die 25 (1195/6). Eodem die et conjux ejus Anna monacatum induit, dicta Anastasia et obiit in Russia in monasterio B. V. prope Episcopatum Rassiae et illic mansuit; post mortem translatus est corpus ejus Studeniczam.*¹⁰⁹

9. Време смрти (21 јул о. 1200)

Монахиња Анастасија је кратко време монаховала. Почетно време монаштва је познато: 25. март 1195/6; завршна година није позната. Историчар Леонтије Павловић је назначио: Анастасија (умрла пре 1200), мајка Саве и Стефана Немањића, преставила се 21 јуна, вероватно пре 1200 г. Те је године написан Хиландарски типик у коме се она помиње као покојна...¹¹⁰

Доиста, година њене смрти није нигде записана. Њу претпостављамо на основу Савиног превода Хиландарског типика са грчког, онако као што је то изнео и С. Мандић. И он је, као и други пре и после њега „читајући Хиландарски типик, наишао на став о панихидама, који потврђује разматрања о животу и смрти монахиње Анастасије, Немањине жене. У том типик, писаном 1200 године, у глави 35, стоји како треба појати панихиде ктитору и његовој жени:

„О панихиди Анастасијиној. На исти начин треба ви да појете и на дан успомене блаженопочивше Анастасије монахиње, некада бивше супруге, месеца јунија 21.“

¹⁰⁹ Бранковићев летопис, у: Љ. Стојановић: Стари родослови и летописи, Београд - Срем. Карловци 1927, 280. Сравни и наведену студију П. Поповића, 68. У поменутом делу Љ. Стојановића наводи се и Ђоровићев родослов, који доноси сличне податке о Анастасији: „В тажде д'н и супружница јего Ана пријет свети ангелски образ и бист Анастасија монахија; и иде в Рас к цркви светије Богородице, в женски манастир, близ епискупије рашкије; и ту прбист и Богу дух јего предаст. И, по успении же пренесена бист и положена в Студеници.“ (с. 51).

¹¹⁰ Л. Павловић: Култови лица код Срба и Македонаца, Смедерево 1965, 187.

„Значи, закључио је Мандић, ако је препис Хиландарског типика по коме га је издао Ђоровић (и превео Л. Мирковић) потпуно веран своме оригиналу, и у њему није било дометака који одступају од тог оригинала, онда су, до његовог састављања, били умрли и Немања и његова бивша жена, монахиња Анастасија.”¹¹¹ Тиме се година смрти монахиње Анастасије везује за годину 1200. или претходну 1199. А њена успомена, у Хиландару, требало је да се одржава сваке године на дан 21 јуна. Али:

„Пошто се готово исти текст о панихидима за Немању и Анастасију налази и у Студеничком типичу, чији је оригиналан текст настао 1208 године”,¹¹² у њему је забележен као „дан помена Анастасијиног” 21 јули, место јуни 21. И Студеничка обитељ, као и Хиландарска, имале су обавезу да сваке године 21 јула (односно 21 јуна) одрже панихиду (помен) свом женском дародавцу и добротвору, монахињи Анастасији. Као што се види, дан њеног помена, 21., узима се као дан њене смрти, али месец је могао бити само један — јуни или јули. Од „јуни” је лако направити „јули” и обратно. Јасно је, дакле, да један од поменутих типика има у месецу грешку преписивача. Који? Данас је то тешко установити.

Историчар М. Вукићевић је записао поводом тога: „У једном старом рукопису, писаном на кожи 1331 год., додат је 1353. помен српских ктитора манастиру Хиландару. У том запису помиње се месец јули 21 као дан смрти Анине. Тамо је записано: „месеца јула 21., представи се монахиња Анастасија, супруга светог Симеона, а мати светог Саве, ктитора овога светог храма”. Штета само што не забележи и које године премину мати светог Саве!”¹¹³

Као што се види из Каталога ћирилских рукописа манастира Хиландара, у два рукописа овог манастира сачуван је и средњовековни помен о смрти мајке Св. Саве. Под бр. 376 помиње се Типик Јерусалимски (1656) коме је „изгубљен почетак повез кожни XVII века; писао поп Антоније у светогорском скиту Св. Ане, 1656. Полуустав, XVII в., српска редакција, ресавски правопис”. То је, по приређивачу, „Типик Саве Јерусалимског, са писарским маргиналијама веома значајним за српску хагиологију”. На л(исту) 179 стоји: „Въ КА сего мѣсеца (тј. Јула) прѣстави се Анастасіа монахія, подроужіе ,светаго Симеѡна мати же светаго Савы.”¹¹⁴ Потом, под бр. 635 наводи се Псалтир са последовањем, средина XV века. (Опис: „Без почетка. Повеза нема. Полуустав средине или треће четвртине XV в., српска редакција, мешани рашко-ресавски правописи). На л(исту) 178 — + КА (Јула) прѣстави се Анастасіа монахія, подроужіе светаго Симеѡна.”¹¹⁵

¹¹¹ С. Мандић, наведено дело, 63. Сравни: Списи Светог Саве и Стевана Првовенчаног, превео Л. Мирковић, Београд 1939, 95.

¹¹² С. Мандић, исто, 63.

¹¹³ М. Вукићевић, наведени есеј.

¹¹⁴ Д. Богдановић: Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара, Београд 1978, бр. 376; Сравни: Ђ. Сп. Радојичић: Српске архивске и рукописне збирке на Светој Гори, Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у Турско доба, Нови Сад 1967, 355.

¹¹⁵ Д. Богдановић, наведено дело, бр. 635.

Из три наведена средњовековна рукописа види се, дакле, да је у прошлости, у XIV, XV и XVII веку, помен монахиње Анастасије вршен и редовно одржаван на дан 21 јула, како у Студеничкој тако и у Хиландарској обитељи, те из тога излази да би тај датум смрти мајке Св. Саве био онај прави. Тај дан би требало верификовати и огласити и у православном црквеном календару, што још није урађено.¹¹⁶

Занимљиво да је певач (песник) из народа на свој начин опевао смрт монахиње Анастасије, мајке Светог Саве. Овако је он доживео и испевао Анастасијино „успеније“:

СМРТ МАЈКЕ СВЕТОГ САВЕ¹¹⁷

Разболе се краљица госпоја,
Верна љуба Стевана Немање,
Стара мајка Немањића Саве,
У Призрену, у граду беломе.
Боловала три недеље дана.
Кад настала недеља четврта,
Баш уочи светог Васкресења,
Она зове краља господина,
Па је њему ти'о беседила:
„Ој Немања краљу, господару,
Ево има три недеље дана
Како лежим болна у постељи,
Не знам, јадна, хоћу л преболети,
Из постеље хоћу ли устати,
А камо ли мог сина видети,
мога сина Растка Немањића;
Већ ти пошљи два млада улака
Нека иду Вилендару цркви,
Па нек зову моје чедо драго,
Да он дође својој милој мајки,
Да ме мине моја жеља жива!“
Кад то зачу краље господине,
Он дозива два млада улака,
Па им даде листак књиге беле,

¹¹⁶ Тамо се наводи под 5. јулом, по новом, а 22. јуном, по старом, АНАСТАСИЈА СРПСКА, али и једно и друго погрешно је и требало би поправити.

¹¹⁷ Песма Смрт мајке Светог Саве је „из Баната“, из нештампане збирке Косте Ристића. Први пут је објављена у листу Србобран (13 јануара 1898), па затим у календару Велики Орао за 1899 на с. 40. Потом, је текст пренет у антологију У. Џонића „Свети Сава у народним и уметничким песмама“, Београд 1935, бр. 6. Из исте збирке сачувана је и штампана у Србобрану (28 априла 1894) још једна, како се изразио М. Карановић, „наводно српска народна песма из Баната“, Мајка Светог Саве, коју овде само помињемо. Обе песме изгледа да је испевао сам сакупљач К. Ристић, или неко из његове околине. То је сматрао и историчар народне књижевности, Р. Меденица, који је записао да је „Смрт мајке светог Саве, из збирке Косте Ристића, сигурно књишка творевина самога писца.“ (види: Прилози ПНП, 1935, 134).

Те је њима ово беседио:
„Чујте мене два млада улака!
Похитите Вилендару цркви,
И носите листак књиге беле
И предајте Немањићу Сави!”
Кад то чуше два млада улака,
А они се краљу поклонилише,
Одмах хитро из двора пођоше
Да краљеву вољу послушају.
Кад стигоше два млада улака,
Код те беле цркве вилендарске,
Кад стигоше белом Вилендару,
Њих угледа Немањићу Сава,
Па изиђе пред своју ћелију
И дочека два млада улака.
Улаци се њему поклонилише
И дадоше листак књиге беле.
Књигу прими Немањићу Сава,
Па улази у своју ћелију,
Те раскида са књиге печате;
Књигу гледа, а сузе пролева.
Њега пита игумане стари:
„Какве гласе у тој књизи кажу?
Књигу гледаш, а сузе пролеваш.”
„Вели њему Немањићу Сава:
„Часни оче, игумане стари,
Како нећу сузе пролевати
Кад је књига врло жалостива!
Мајка моја на умору лежи,
Па ме зове своме белом двору,
Да похитим што год брже могу,
Не би ли је у животу наш’о.”
Вели њему игумане стари:
„Ти послушај жељу твоје мајке,
Па по’итај граду призренском,
Да би мајку у животу наш’о...”
Кад ујутру јутро освануло,
Кренуо се Немањићу Сава,
Са краљева два млада улака.
Кад су били код Призрена града
И до двора краља господара,
Дочека их краљ Немања стари;
Руке шири, па свог сина љуби,
Па га води краљици госпоји.
Краљица је болесна лежала,
А лице је била окренула
На икону Богородичину.
Пред иконом кандило горело,

Краљица је молитву читала.¹¹⁸
 Кад краљица молитву доврши,
 Приступи јој Немањићу Сава,
 Па целива у десницу руку,
 Она њега у бијело лице.
 Тад краљица кроз плач беседила:
 „Ево сам се, чедо, разболела,
 Моји дани већ су избројани,
 Одавно те ја видела нисам,
 Но добро је кад ми, синко, дође
 Да ти мајка на умору каже:
 Бабо ти је благо потрошио
 Све на свете царске манастире,
 Зарад српске вере православне.
 Он је вери темељ ударио,
 А ти, синко, тај темељ догради!“
 Кад то зачу Немањићу Сава,
 Он је мајци тио беседио:
 „Твој ћу савет, мајко, послушати;
 Уредићу српске манастире,
 Дозидаћу што није готово.
 Поставићу смерне калуђере,
 Да се моле Богу великоме,
 Зарад здравља моји родитеља,
 Зарад здравља на овоме свету,
 А за душу на ономе свету.“
 Када зачу краљица госпоја,
 Заплака се, благослови сина,
 И одмах је душу испустила,
 Баш на руке свога милог сина,
 Свога сина Немањића Саве.

10. Култ и апотеоза

Као што смо закључили, смрт монахиње Анастасије, мајке и родоначелнице покољења Немањића, помињана је у цркви на дан 21 јула сваке године. Давањем панихида или вршењем тог помена, обављан је уствари један свечани црквени обред, како је то наложио Свети Сава. И две монашке обитељи то су, изгледа, ревносно извршавале, обитељ Хиландарска и Студеничка. Тиме се, мада у одређеном духовном кругу, али постојано, одржавао култ „успенија“ преподобне монахиње Анастасије, мајке Светог Саве. Временом се тај обред употпунио и детаљем више: уз помен ишла је и икона, лик монахиње Анастасије. Тако је у „Испосници Св. Саве у Хиландару“ сачувана једна њена икона на

¹¹⁸ У песми нема ничег историјског. Из неколико наведених стихова (од „Краљица је болесна лежала“ до „Краљица је молитву читала“) као да је певачу, односно песнику, била позната она фреска у Студеници, на којој Анастасија клечи пред Богородицом и моли јој се. Ако је тако, то значи да је састављач песме ходочастιο у Студеницу, где је под утицајем фреске певао чак две песме у којима је главни лик Мајка Светог Саве.

којој пише: „Св. пр(еподобна) Анастасија матъ св. Саве“.¹¹⁹ То је, вероватно, иста икона коју помиње и Л. Павловић кад каже: „Један њен портрет урађен је у Карејској испосници.“¹²⁰

И у манастиру Студеници сачувана је једна фреска са ликом монахиње Анастасије. „У манастиру Студеници, писао је М. Веселиновић, у Немањиној цркви, види се и данас лик монахиње Анастасије, супруге Немањине, на јужном зиду, у припрати. Ту је у цркви живописана Богородица, седећи у престолу, са Христом у крилу; њој прилази монахиња Анастасија у скромном црном оделу и, клечећи, пружа јој руке, а Богородица, гледајући је благо, пружила јој леву руку, а десном придржава сина. Над тим ликом Анастасијиним има овакав натпис: „ω прѣсветаа дѣво и Бога нашего мати прими моленіе рабѣ свои монахіе Анастасіе.“¹²¹ Значајно је уочити да Веселиновић мисли да се на овој фрески налази лик монахиње Анастасије, мајке Светог Саве, који је он посматрао „јула месеца 1905 године, бавећи се тада подуже у Студеници“. То су исто мислили и многи други.¹²² Л. Павловић је, на пример, изнео тај податак другачије представљен: „У Немањиној припрати Студенице налази се фресколик монахиње Анастасије из XVI века. Ту она није сигнирана као света.“¹²³

Да монахиња Анастасија на тој фрески не носи ореол, знак светости, запазио је и С. Мандић, коме је то био један од важних детаља за хипотезу да на тој слици није насликана мајка Светог Саве, но нека сасвим друга монахиња Анастасија из XVI века.

„Монахиња Анастасија је, писао је Мандић, насликана на фрески из XVI века, на јужном зиду, у проскинези, у понизном, клечећем ставу пред Богородицом. Крај ње, у посветном тексту, стоји и реч „моленије.“¹²⁴ У даљем излагању, обиљем примера, он подржава мишљење да је реч „моленије“ употребљена у значењу „приношеније, приложеније, дар, задужбина“ и да је дародавац, приказан на фрески, у том тренутку када је фреска рађена, морао бити жив, а као што знамо, мајка Св. Саве, Анастасија, тада је већ давно била покојна. Осим тога закључује Мандић: „Монахиња Ана у Студеници нема ореол. Њу црква поштује као светитељку (слави се 22 јуна), а сликар из XVI века је свакако знао да су Немањићи, били они светитељи или не, скоро увек сликани са

¹¹⁹ Једна позната репродукција у чланку: А - М, Преподобна монахиња Анастасија, Српска црква (календар) за 1913, 57. Слика није датирана.

¹²⁰ Л. Павловић, наведено дело, 187.

¹²¹ М. В. Веселиновић, наведени рад, 180.

¹²² На пример: 1) М. Карановић, наведени рад, 116, где је донесена и фотографија са насловом „монахиња Анастасија, Мајка Светог Саве, пред св. Богородицом. Фреска из 14 века у Студеници“; 2) В. Петковић: Студеница, Народна енциклопедија СХС, IV, 1929, 536: „У припрати цркве насликан је и лик монахиње Анастасије (Немањине супруге)“; 3) Г. Ба (бић): Студеница, Енциклопедија Југославије, Загреб 1971, 202: „Остале фреске наоса потичу из 1568“ међу њима и „портрет Ане (монахиње Анастасије) Немањине супруге, у прокинези пред Богородицом на трону“; 4) Ј. Поповић: Житија светих, за јуни, Београд 1975, 492. Доноси познату фотографију са натписом: „Препод. Анастасија на молитви пред Пресветом Богородицом, фреска у Богородичиној цркви у Студеници, 16. век“.

¹²³ Л. Павловић, наведено дело, 187.

¹²⁴ С. Мандић, наведени рад, 52.

ореолима. А у XVI веку сваки сликар фресака морао би да наслика ореол око главе прамајке једне светородне династије . . .”¹²⁵

У даљем излагању, Мандић доказује да су у другој половини XVI века живели у Студеници или око ње, човек и жена, који су имали иста имена као и Симеон (Стеван Немања) и Анастасија (Ана). „Обновом Студенице, пише он, у почетку друге половине XVI века, руководио је игуман Симеон (+ 1570). Претпостављам да се могло десити да половином XVI века један остарели властелин и његова жена, имајући за узор првог ктитора Студенице, жупана Стефана Немању, монаха Симеона и његову жену Ану, каснију монахињу Анастасију, оду у монаштво и обнове Богородичину цркву и њене фреске. Уложивши, вероватно, своје имање у обнову Богородичине цркве, Симеон и Анастасија су стекли право да у тој цркви буду и насликани, као приложници, као нека врста новијих ктитора . . .”¹²⁶ И та фреска, по коначном мишљењу Мандића, представљала би лик ктиторке монахиње Анастасије из XVI века, која је још била жива 1568 године када је фреска сликана, коју је потом народ заборавио и у сећању је поистоветио са Немањином женом, монахињом Анастасијом, показујући јој онде гробно место, па потом и слику.¹²⁷

Фреска о којој је реч заиста је занимљива за разматрање. Она изазива многа питања на која би требало да се нађе прикладан одговор: Најпре, већ додирнута питања о ореолу и речи „мољеније”. Затим, ту су и питања како тумачити постављени запис: да ли тако као да сама насликана Анастасија говори Богородици оно што је написано, или натпис изражава жељу („мољеније”) ктитора или ктиторке који су обновили постојећу или урадили нову фреску. Дакле, однос између записа и фреске није јасан колико и порекло фреске. Ту је и питање о личности сликара и онога ко је дао да се такав наслов постави. Потом веза између места где је постављена фреска, у припрати, и место где је сахрањена преподобна Анастасија, мајка Св. Саве. Будући да нам нису познате све околности, не мислимо решавати замршено питање да ли је на фрески заиста представљена Анастасија монахиња, мајка Светог Саве. Довољно је напоменути да се у прошлости веровало да јесте. А то веровање калуђера, свештеника, народа и учених људи потврђивало је учешће те фреске у ширењу култа Мајке Светог Саве, чије мошти у Студеници почивају.

Поред посебног приказивања Анастасијиног лика на икони и фрески, у Хиландару и Студеници, она је сликана и на групним фрескама, минијатури, бакрорезу и сликама, од којих ћемо неке поменути:

1) У поменутом раду С. Мандића пише: „ . . . Као да се на слици Немањиног одласка у Свету Гору, фрагментарно сачуваној у јужној капели студеничке припрате — она (тј. Анастасија) види.”¹²⁸

¹²⁵ С. Мандић, наведени рад, 60.

¹²⁶ С. Мандић, наведени рад, 61—62.

¹²⁷ С. Мандић је у књизи *Древник* (Београд 1975) донео у прилогу и фотографију фреске са насловом *Ктиторка Анастасија*, меслећи на непознату монахињу Анастасију из XVI века.

¹²⁸ С. Мандић, наведени рад, 60.

2) Монахиња Анастасија је била насликана и на групним портретима Лозе Немањића у Пећи (о. 1330): „Лоза Немањића, пише В. Петковић, у Патријаршији Пећкој, садржи двадесет и три фигуре. Оне су поређане у четири реда, један изнад другог. У сваком реду има по пет фигура. У доњем реду, стоји у средини Св. Симеон Немања, родоначелник Немањића. Лево су Св. Сава (одмах до Немање) и Анастасија монахиња, супруга Немањина...”¹²⁹

3) Историчар уметности В. Петковић је претпостављао да се у трпезарији манастира Хиландара, у XIV веку, налазио и један циклус слика везаних за живот Св. Саве. Он мисли да је најпре у Хиландару „постојао рукописни кодекс са минијатурама у којима је била илустрована легенда Св. Саве. Тај рукописни кодекс био је, несумњиво, биографија Св. Саве од Теодосија. Сlike у трпезарији Хиландара дословна су илустрација ове биографије.”¹³⁰ Међу оценама циклуса које одсликавају житије Св. Саве издваја се и једна („Благословеније вазимајет от родител ловити звери”), на којој је, поред Немање, била насликана и жупаница Ана. Али, како је тај првобитни живопис из XIV века у трпезарији манастира Хиландара пропао, морало је доћи до његовог обнављања. Тако је поново сликан цео циклус из живота Св. Саве. „Илустровано је, по В. Петковићу, 29 сцена из легенде Савине. Ове садашње слике је радио зограф Ђорђе Митрофановић 1621. год. Многи знаци говоре за то, да је исти циклус слика био овде и првобитно насликан, да су ове садашње слике копије тих првобитних слика и да су рађене према неком обрасцу из Средњег века.”¹³¹ На другој сцени, у циклусу слика Георгија Митрофановића, сликаних у трпезарији манастира Хиландара 1621. године, насликано је „како Немања и Ана, родитељи Савини, радосни због одлуке Савине да оде у лов, дају Сави благослов. Лево седе Немања и Ана једно поред другог и благосиљају Саву, који пада на колена пред њима и са страхопоштовањем пружа руке пут њих. Немања је крупан, снажан човек, са дугом брадом и косом, а Ана има вео око главе. Сви троје имају око главе нимб.”¹³²

4) У вези са поменутиим циклусом зографа Георгија Митрофановића јесте и циклус слика из легенде Св. Саве, који се налази у манастиру Морачи. И њега је описао В. Петковић: „У саборној цркви овога манастира, посвећеној Богородици, налази се једна повећа икона од дрвета. На икони су у средини насликани српски светитељи Симеон и Сава, а у облику оквира око ова два лика четири траке показују низ сцена из легенде Св. Саве. Икона је израђена и насликана 1645. год.”¹³³ Ту икону израдио је зограф кир-Козма. „Козма је, писао је историчар цркве Душан Кашић, насликао свечану икону светог Симеона и Саве,

¹²⁹ В. Р. Петковић: Лоза Немањића, Правда, 3. V 1932. Једна од најбољих црнобелих репродукција налази се у књизи О Србљаку, Београд 1970, пре стр. 81.

¹³⁰ В. Петковић: Легенда Св. Саве у старом живопису српском, Глас СКА, СПХ (81), 1933, 54.

¹³¹ В. Петковић, исто, 6.

¹³² В. Петковић, исто, 11; на стр. 12 донета је фотографија фреске Г. Митрофановића.

¹³³ В. Петковић, исто, 8.

а око ње, као оквир, израдио у 16 минијатурних композиција сцене са темама искључиво из живота Светог Саве. На тај начин, одређени Теодосијеви текстови представљају књижевне паралеле за поједине илустрације на морачкој икони... Родитељи се појављују само у почетним сценама као учесници догађаја из живота свог сина у вези са његовим бегством у манастир..."¹³⁴ На морачкој икони родитељи Расткови, Немања и Ана, стојећи, испраћају сина, дајући му благослов за лов; сви троје имају ореол око глава.

5) Године 1741. је познати бакрорезац и сликар Христифор Жефаровић (+ 1753) издао бакрорез на коме су насликани сви Срби и Српкиње, светитељи Српске православне цркве. Са овим бакрорезом у вези је и *Обшча стихири похвална свјатитељем сербским*, настала свакако убрзо после 1741, коју је написао песник, митрополит карловачки, Јован Георгијевић (+ 1773). Као што се у стихири певајући помиње и „велика кнегиња“ Анастасија, тако се и на Жефаровићевом бакрорезу види и њен лик. На ореолу је уписано: „С. Ана, царца нареченна во инокинях Анастасѣ“. Бакрорез је живописао Христифор Жефаровић, а резао Тома Мессмеръ у Бечу.¹³⁵ Још дуго се чувала бакарна матрица, са које су се израђивали примерци бакрореза и „претрпевши по свој прилици многе незгоде, напоследку то доживео, да се у њему пеку колачи, будући начинише од њега тепсију..."¹³⁶

6) На групној фотографији *Сви српски светитељи*, која је репродукција нечије уметничке слике, налази се и лик „Св. Анастасије“.¹³⁷

Али, да се вратимо, још једном, стварном лику велике жупанице Ане Немањић, у калуђерству схимонахиње Анастасије. После њене смрти, у кругу владарске породице Немањића, међу женама Немањића и њихове властеле, бољара и кнезова, вероватно је било сећања и на Ану; износиле су се успомене на њу, било када се повела реч о жупану Немањи или монаху Сави. До нас данас та сећања на Ану се нису сачувала. Можемо изнети као занимљивост, на пример, то што су после ње још две владарке у династији Немањића носиле исто име: Ана Дандоло (велика жупаница 1207—1217, краљица 1217—1223, + о. 1258), жена Стефана Првовенчаног краља, и Радосављева Ана Дукена (краљица 1224—1234). У монашким круговима срећемо још две-три Анастасије монахиње,¹³⁸ што је свакако одсјај сећања на то да је ово име прво

¹³⁴ Д. Кашић: Писане и сликане биографије Свстог Саве, Споменица Свети Сава, поводом осамстогодишњице рођења (1175—1975), Београд 1975, 15, са репродукцијом у боји. Одлична црнобела репродукција у делу Србљак, Београд 1970, 1, 112..

¹³⁵ Добра репродукција овог бакрореза објављена је у Историји српске књижевности барокног доба, М. Павића, Београд 1970, 161.

¹³⁶ Седмица, 14, 1858, 110—111. Смесице: „Царица Јелена, Стефан Првовенчани, Немања и царица Ана, св. Теоктист и цар Давид, имају место круна калуђерске кукуљице (великосхимници?) и на њима крст са натписом „іс хс нї ка“.“

¹³⁷ Црквени часопис Братство, Сарајево, 1, 1935, 7. Та слика је рађена после 1913, вероватно између два рата, јер је на њој дат лик Анастасијин према икони из календара Српска црква за 1913. год.

¹³⁸ Монахиња Анастасија је било више у средњем веку; наводимо само три потврђена примера: 1) монахиња Анастасија чија је надгробна плоча, из XIII века, пронађена у Студеници (М. Радан-Јовин: Црква св. Николе и стари конак у Сту-

понела мајка Св. Саве. Ипак, највише запажамо у поређењу житија Ана(стасије) са житијем краљице Јелене Анжујске (краљица 1242—1276, + 1314), које је изнео у свом казивању *Троношки родослов*. Поред тога што овај извор наводи да су и Ана и Јелена обе биле „Фружскога рода“, он доноси и неколико упадљивих сличности у њиховим биографијама.

Прву сличност запазио је и изнео М. А. Пурковић: „*Троношки родослов*, пише он, бележи како се после сина Драгутина Урошу и Јелени „женаскаго пола раждаше отрочад“, због чега су родитељи били жалосни. Топло су молили Господа да им да „јешче едино отроц мужско“. Бог им услиши молитву и дарова им сина Милутина. Ово излагање необично живо подсећа на оно што скоро дословно пишу Теодосије и Доментијан о Немањи и Ани, како су и они молили од Свевишњег мушко чедо, „утеху душе и потпору старости“ и топлотом молитвом измолили Растка, потоњег архиепископа и светитеља Саву.“¹³⁹

Затим следи друга сличност: „После очеве смрти, наставља Пурковић, излаже *Троношки родослов* даље, отишла је једна Урошева кћи са мајком у Зету. Она се није удавала и доцније се, са мајком закалуђерила. Живела је стално уз мајку, па је чак и после смрти остала с њом нераздвојно. Мајчина задужбина, Градац на Ибру, постала је гробница и мајке и ћерке. И ово је скоро истоветно, закључује Пурковић, с оним што састављач тога истог родослова пише о једној Немањиној (и Аниној) кћери, која се замонашила и која је сахрањена поред мајке у Студеници.“¹⁴⁰

Поред двеју наведених сличности, уочавамо и трећу: „О краљици Јелени, нагласио је једном П. Поповић, биограф њен Данило је записао: „Узе монашки образ у цркви св. Николе у славном граду Скадру, и у том великом анђелском образу наречена би монахиња Јелена...“ Додуше, додаје Поповић, „само један од рукописа Данилових (карловачки млађи) садржи назвање „велики анђелски образ“, а друга два знају само за „анђелски образ.““¹⁴¹

И док се о првој сличности, односно утицају биографских црта Ане Немањић на Јелену Анжујску, можда и не би говорило као о веродостојној, у другим двома има нешто од прихваћене историјске истине; као што је Ана имала кћер-калуђерицу (Јефимију?) са којом је у монаштву живела и заједно сахрањена, тако је и Јелена имала кћер Брнчу; по угледу опет на Ану, коју је сигурно поштовала и о чијем је животу могла сазнати од краљице Ане Дандоло, којој је, опет, своја сећања на мајку могао изнети њен муж Стефан Првовенчани, краљица Јелена је подизала манастире и стварала задужбине којима је управљала, а потом је, као и Ана, примила велику схиму.

деници, Саопштења VIII, Београд 1969, 76—77); 2) Монахиња Анастасија из друге половине XIII века (Р. Љубинковић: Хумско епархијско властелинство и црква св. Петра у Бијелом Пољу, *Старинар*, 9/10, 1959, 97—123); 3) монахиња Анастасија, ктитор фреске у Студеници из XVI века, уколико је одиста постојала.

¹³⁹ М. Пурковић: Принцезе из куће Немањића, Виндзор 1956, 29.

¹⁴⁰ М. Пурковић, наведено дело, 29—30.

¹⁴¹ П. Поповић, наведени рад, 62.

Али, још један податак нас враћа на Ану Немањић, који нас у исто време асоцира на Јелену Анжујску. Тај податак је у нечем посебан. Опет трагом једног детаља из *Троношког родослова*. Наиме, Н. Радојчић је запазио да „ни састављач *Родослова*, ни преписивач нису знали монашко име Ане, жене Немањине, него се она овде зове Јелена; вели се још да почива у Студеници и поред ње кћи јој Дева.”¹⁴² Откуда то да се Ана Немањић замењује Јеленом?

Имајући на уму легендарно излагање *Троношког родослова* и усмену традицију која је у њему на много места преовладала и потиснула историјску истину, ми бисмо указали на једну фреску као једини познати извор на којој су, једно до другог, у монашким ризама насликани Симеон и Јелена. То је она фреска у Ариљу, задужбини Уроша I Немањића и жене му Јелене Анжујске, из 1926, на којој су представљени: 1) Свети Симон, Стефан краљ тј. Првовенчани, 2) Свети Симеон, Урош краљ и 3) Јелена, краљица все сербскије земље. И отац Првовенчани, и син Урош, насликани су овде као калуђери са кукулама (великосхимници), с том разликом што је сликар представио оца млађег, а сина у дубокој старости, са белом брадом, што представља мали парадокс за гледаоца који не познаје историјске чињенице и сродство, а не зна ни шта тамо пише. Усто, Урош је насликан тако да сличи деди Симеону, Стефану Немањи, а збуњује и то што је поред његове главе и исписано његово великохимничко име, исто као и дедино — Симеон. Поред њега је насликана, доста млађа, монахиња Јелена. Питамо се, да ли је можда писац *Троношког родослова*, видевши после неколико векова ову фреску, могао да закључи да се Симеонова жена звала монахиња Јелена, што и јесте, али Урошева, а не Немањина. Једино у том, визуелном извору, он је могао видети насликану Јелену у ризи монахиње...¹⁴³

На основу изнесених података, закључујемо да су култ и апотеоза монахиње Анастасије, Мајке Светог Саве, а жене великог жупана Стефана Немање имали углавном два жаришта: у монашким круговима задужбине Немањића, манастирима Хиландару и Студеници. Према Хиландарском, односно Студеничком типiku прописао је 1200. године сам Свети Сава, да се убудуће сваке године на дан 21 јула има извршити молитвени помен монахињи Анастасији. Тако се тај помен прихвата

¹⁴² Н. Радојчић: О Троношком родослову, Београд 1931, 18.

¹⁴³ У народној песми Свети Саво (II књига Вукова, бр. 106) народни певач је ставио у уста Светом Сави и ове стихове:

„Другу бабо саградио цркву,
Студеницу, на Влаху Староме,
Красну славну мајци задужбину,
Својој мајци — царици Јелени...”

Из овог испада да је Св. Сава говорио о Немањиној мајци Јелени. Рскли бисмо да је овде грешка преписивача и да последњи стих, ако б'и гласио: „Мојој мајци — царици Јелени”, објашњава да то монах Сава говори о својој мајци, а Немањиној жени. Дакле, опет Немања и Јелена. На ову песму се осврнуо и И. Руварац у раду *Цар Немање благо* (Зборник Илариона Руварца, Београд 1934, 526), доказујући, да је ова песма „изашла из манастира у народ, те постала народна песма”.

и у општем поменику, *Житија светих богослова др Јустина Поповића*, који укратко доноси *Спомен преподобне матере наше Анастасије Српске, мајке Светога Саве*.¹⁴⁴ Ту је она означена као преподобна, а још у XVIII веку насликана са натписом „С(вјета) Ана” и ореолом око главе. као светитељка помиње се и у *Обшчој стихири похвалној свјатитељем, сербским* (после 1741) Јована Георгијевића. Па иако је Свети Сава некада помињао своју мајку као „блажену матер, госпођу своју и благородну”, званични статус мајке Анастасије у окриљу Српске православне цркве као да није сасвим решен: она се у календарима Српске православне цркве помиње 5 јула, а помен јој се у наше време (не)врши сходно правилима Хиландарског, односно Студеничког типика. Ипак, у *Акатисту српским светитељима* (1971) песник-свештеник Васо Ивошевић сетио се монахиње Анастасије искрено јој упутивши топао лирски усклик:

Радуј се Анастасијо, прва од српских жена посвећена,
Ти оплемени земљу породом својим светим . . .¹⁴⁵

S u m m a r y

George Perich

ST. ANASTASIA — MOTHER OF ST. SAVA

Here we have a monography on the Great Duchess Anna Nemanich based on available historical sources.

The author deals first with her origin: she comes from a Bosnian aristocratic family. After her marriage with Stephen Nemanya, ruler of Serbia, she took part in building of the Monastery of our Lady at Toplica.

The author describes her influence on her children, especially on the youngest one, Prince Rastko, before his flight to Mount Atlos, where he became a monk with the name of Savvas.

In the last chapter we have the story of Anna's tonsure in the old age, when she became a nun with the name of Anastasia. Later on her cult grew widely in the Serbian nation, so that the Serbian Orthodox Church canonized her with the feast on the 21 st of July.

¹⁴⁴ Ј. Поповић, *Житија светих*, за јуни, Београд 1975, 492.

¹⁴⁵ В. Ивошевић: *Акатист српским светитељима*, Гласник СПЦ, 1, 1971, 8.